

25 adet yol yardım aracı vardır. Bu araçlar, gerekli ekipman, şoför ve teknik elemanlar ile donatılmıştır. Adres ve telefon numaraları turizm rehber kitaplarında yayınlanan bu yardım merkezlerinden çekici ve yükleyici araçlar sağlanabilmektedir. Ayrıca tamir - bakım merkezleri kurulmasına da çalışılmaktadır. Kurum ayrıca trafik düzenlenmesinde, trafik işaretlerinin temini, trafik polisinin araç tamları ve kişlik ihtiyaçlarının karşılanması gibi yardımları da yapmaktadır.

6. Turizm hizmetleri : Kurum, bu alanda isteklerin cevaplandırılması yanında isteyenlere turizm hakkında broşürlerin postalanması, danışma bürolarının kurulması ve tercümanlar bulundurulması, gümruk ve kambiyo mevzuatı ile trafik hükümlerinin özetle bildirilmesi görevlerini yapar. Brosürlerin bastırılarak dağıtilması gibi çalışmalarında da bulunmaktadır.

Kurum, yabancı turistlere gereğiinde TL. olarak kredi verilmesi ve sonradan bu kredilerin döviz olarak tâhsîl edilmesi ile yurda döviz kazancı da sağlamaktadır.

Geziler ve tur organizasyonları düzenlemelerini de kurmuş olduğu vakıf işletmesi Türk Turing ile düzenlemekte olan kurum, diğer kuruluşlar ile de iş birliği yapmaktadır.

7. Yayınlar : Kurum 1930'dan beri kesintisiz olarak eski adı ile "Belleten" ve yeni adı ile "Turing" dergisini yayımlamaktadır. Bu derginin diğer bir özelliği de dört dilde yayınlanmasıdır.

Kurum, ayrıca müze ve anıtlarımız ile turistik şehirlerimizin birkaç dilde kaliteli ve renkli bir şekilde rehber kitaplarını hazırlamış ve yayımlamıştır. 1965'ten beri yapılan bu çalışmalar sonucunda kırktan fazla yayın hizmete sunulmuştur.

Kurumun diğer bir çalışması da özel programlar ile festivaler düzenlemesidir. Örnek olarak İstanbul festivalinin hazırlanmasına kurum öncülük etmiş, Emirgân parkında 15 - 20 yıldır düzenlenmekte olan lâle çeşitleri sergisine 1980 yılında eğlenceli ve öğretici unsurlar katmış ve bu düzenlemenin, gelecek yıllarda bir çiçek festivaline dönüştürülmesi fikrini oluşturmuştur.

Böylece T.T.O.K., çok yönlü hizmetleri ile ülkeye yararlı örnek kuruluşlar arasında yer almıştır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ, geniş anlamıyla, Anadolu ve Rumeli bölgesinde kurulup gelişmiş olan ve başlangıçtan günümüze kadar uzanan tarihî dönemlerini de içine alan Türk yazı dili; dar anlamıyla, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Türkçe.

T. T., Türk dili sınıflamasında Batı Türkçesinin güneybatı lehçeleri veya Oğuz - Türkmen lehçeleri grupuna girer. Tarihî dönemleri ve bu dönemleri birbirinden ayıran özellikleri bakımından üç devreye ayrılır:

I. Eski Anadolu Türkçesi (Eski Osmanlıca, XIII - XV. yüzyıllar arası);

II. Osmanlıca (XVI - XIX. yüzyıllar arası);

III. T. T. (Yeni Türkçe, Yeni Türkiye Türkçesi, XX. yüzyıl).

I. Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşundan ve Anadolu'nun Türkleşmesinden sonra, Oğuzca temelinde kurulup gelişen ve XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına (devrin uzantısı olarak XVI. yüzyıla) ka-

dar sürengen yazı dilidir. Bu yazı dili Osmanlı devletinin kuruluşundan önceki dönemleri de içine aldığı için, Almanca Altosmanisch teriminden aktarilarak bir süre kullanılmış olan Eski Osmanlıca terimi yetersiz bulunarak genellikle Eski Anadolu Türkçesi teriminin Anadolu dışındaki Osmanlı şehirlerinde yazılan eserleri içine olmadığı görüşü ile, bunun yerine Eski T. T. terimini benimseyenler olmuşsa da, ilmî değerlendirmeler açısından bu devri aksettiren en elverişli terim yine de Eski Anadolu Türkçesidir.

Eski Anadolu Türkçesini başlatan eserlerin hepsi elimize geçmiş değildir. Bilinen en eski eserlerde de yazılış yer ve tarihleri belli edilmemiş olduğundan bugün için bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihlerini kesinlikte tayin etmek mümkün değildir. Eski Anadolu Türkçesinin bitiş sınırı olarak gösterilen 1450 tarihi de bu ayırmada ölçü olarak kullanılabilecek belirli bir eserin dil yapısı ile ilgili değildir. Genellikle, Osmanlı devletinde imparatorluğa geçiş ve klasik Osmanlıcaya başlangıç olarak kabul edilen itibâri bir tarihten ibarettir. Bazı eserlerin dil yapısında görülen ve dönemlerarası zaman sınırını aşan kaymalar, bu konuda belli bir eserin yazılış tarihine dayanmayı engellemektedir. Nitekim XV. yüzyılın 2. yarısına giren eserler arasında Osmanlıcaya başlangıçlık edenler bulunduğu gibi, Eski Anadolu Türkçesini devam ettirenler de vardır.

Anadolu bölgesinin geçirdiği siyasi ve sosyal gelişmeler paralel olarak, Eski Anadolu Türkçesini kendi içinde üç alt döneme ayırmak mümkündür. Bunlar Selçuklu dönemi Türkçesi, Anadolu beylikleri dönemi Türkçesi ve Osmanlıcaya geçiş dönemi Türkçesidir.

Selçuklu dönemi Türkçesi: XI. yüzyıl sonlarında, 1071 Malazgirt meydan muharebesi ile Anadolu'nun fethinden sonra, Anadolu'ya büyük dalgalar halinde çeşitli Türk boyları gelip yerleşmiştir. Anadolu'ya yerleşen Türklerin en büyük kısmı Oğuzlara dayandığı için, Anadolu'da kurulup gelişen yazı dilinin temeli de genellikle Oğuzcaya dayanmıştır. XI - XIII. yüzyıllar arasındaki sürekli ve yoğun göçlerle Anadolu'yu Türkleştirmiş olan göçebe ve şehir hayatına bağlı yerleşik Oğuzlar, Anadolu'ya gelirken Orta Asya'daki sözlü ve yazılı edebî geleneklerini de birlikte getirmiştir. Orta Asya ile olan kültürel ilişkileri de devam ediyordu. Ahmed Yesevî ve onu takip edenlerin eserleri ile Anadolu'nun eski edebî ürünleri arasındaki karşılaşmalar bu ilişkiyi çeşitli yönleri ile ortaya koymuştur. Ne var ki Oğuz Türkçesi, Türklerin Anadolu'ya göçlerinden önceki dönemde, yani Asya bölgesinde, daha müstakil bir yazı dili haline gelmemiş olduğundan, bu lehçenin Anadolu'da yazı dili haline geçiş de kolay olmadı. Büyük Selçuklu devletinde resmi dil Farsça idi. Bunun yanında Arapçanın da ağırlıklı bir yeri vardı. Aynı durum, bu devletin Anadolu'daki uzantısı olan Anadolu Selçuklu devletinde de geçerli idi. Siyasi varlıklarını 1077'den başlayarak XIII. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirmiş olan Anadolu Selçuklularında din ve medrese dili, bilim dili, dış yazışmalar dili olarak Arapça, edebiyat dili ve divan dili olarak da Farsça yerleşmiş bulunuyordu. XII. yüzyılda Anadolu'nun büyük merkezlerinde İslâm kültürünün güçlendiği, medreseler açıldığı, hükümdarlar adına Arapça ve Farsça eserlerin yazıldığı, bu ürünlerin XIII. yüzyılda altın devrine ulaşlığı bilinmektedir. Selçuklu sultanlarının Abbasî halifeleri, Eyyubî prensleri ve Memlûkler ile yaptıkları yazışmalarda Arapçayı hâkim kııldıları kitabeler ve vakfiyeler

27

خوج اياد پوشه ايتكلاوز که پيلم بوجها سويه سونک
خوج اياد داگه باست پيلم بنيه، پوشه اياد ايديم الاماكل بنيه
بن شره اياد سويه جون پيلاد چون، کدوکوي خلقا بلدور ميكنين
او باز رکان آندا چهر سويه پيلم، کدوکوي خلقه و ايش ايده ميام
پوشه اياد بعقوله نجف و قيمه جدوم احراق هم باز همه اصليم
اول کشي جنهام ايتدندي بوزنكه آه قدلي آغذلي یكشند باز يري
ايتدندي نيشاد هيز بوكس بجا، المدعوه وهم سنه آنالک ايانا کا
دوندکي اياد پراوسني ماشليک، ناد او لو در هي اي است بکانانه
پوشه اياد عغازل ايشون دکله، غتاز او لک كيشلا یکشند یکشند
اول کشي اياد پيغامبر ايشه معاوکه سنه صدقه سنه قبله دعاکشند
داعماقلي او غول و پرسن چلپکان، حاجتم شور در ديدن هر کشي
داعماقلي دعاسي او لک قبوله شکر و پوره او لک چيانته اندور
امدي دکل او قطيفا یشيئه پنج هيرلا مالک تشویش
پشيمان او لوري شهاده غتنا
اچچي کوي زخنه بوش والدو غنا
خت بردان بيوغدن: والدو غنا
قالش واري مارهند لاده داد

TÜRKİYE TÜRKÇESİ: Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Züleyha mesnevîsi*

ile belgelenmektedir. Farsçanın Arapça yanındaki ağırlıklı yeri, edebî eserlerin dilinden ve Arapça bilmeyen vezir Sahip Fahreddin Ali'nin H. 657'den sonra divan yazışmalarını Arapçadan Farsçaya çevirttiği şeklindeki tarihî kayıttan da anlaşılmaktadır. Bunlara XIV. yüzyılda bile Anadolu'nun bazı bölgelerinde mensurların, mektupların, hesaplarım, defterlerin ve hükümlerin Farsça yazıldığı konusunda *Bezm ü rezm*'de yer alan kayıtları da ekleyebiliriz. Bu tarihî gerçekler de Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı zapt ettikten sonra, H. 676 (M. 1277)'da divan işlerinde yalnız Türkçe kullanılmasını emretmiş olması, eski kâtiplerden bir takimini bertaraf ettiği yolundaki rivayetler ve bunlara eklenebilecek diğer bazı hususlar, Türkçenin Anadolu'da bağımsız bir yazı dili durumuna geçebilmek için Arapça ve Farsçaya karşı büyük bir mücadele verdiğini ortaya koyar. Oğuz lehçesi, bu tarihî ve sosyal gerçekler karşısında kendi varlığını ortaya koyabilmek için bir yandan Arapça ve Farsça ile mücadele ederken öte yandan da kanuşma dilinden yazı diline geçmenin doğurduğu türlü güçlükleri yemeye mücaadesi veriyordu. Anadolu Selçukluları döneminde, Arapça ve Farsçanın bilim, edebiyat ve devlet yazışmalarında yer alan üstünlüğüne karşı, Türkçenin de bir yeri olduğu muhakkaktır. Halkın konuşma dili Türkçe olduğuna göre, devletin halkla olan ilişkilerinde Türkçenin kullanılmış olması tabiidir. Ayrıca, halk için yazılmış dinî ve bir kısım destanî eserler Türkçe olarak kaleme alınıyordu. Böylece XIII. yüzyıldan başlayarak artık Anadolu bölgesinde Oğuz Türkçesi temelinde yeni bir yazı dilinin kuruluşuna tanık oluyoruz.

Dini, ahlâkî öğüt ve bilgiler veren ve öğretici nitelikte geniş çaplı bir eser olan *Behcetü'l-hadâik fi mev'izetü'l-hâlik* ile Ali'nin, *Kur'ân-ı Kerîm*'deki Yusuf küssasından il-

Türk Ansiklopedisi, M.E.B. Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, 32.C., Ankara 1983

ham alarak yazdığı *Kıssa-i Yusuf* mesnevisi, miras taksimi ile ilgili bilgileri içine alan *Kitabî'l-feraiz*; yazılış dönemi için yapılan tartışmaları dikkate almak şartıyla Ahmed Fâkih'in tasavvuffî nitelikteki *Çarhname'si* ve *Kitabu evsafl-i mesaciî'dîş-serife'si*, Hoca Dehhanî'nın şiirleri, Şeyyad Hamza'nın manzumeleri ile *Yusuf ve Zeliha* mesnevisi, Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyitleri veya manzumeleri hep Anadolu Selçukluları döneminden günümüze kadar gelebilmiş olan eserlerdir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinin bu dönemine giren eserler, bundan sonraki eserlere oranla sayı bakımından oldukça azdır. Bu durum, Anadolu'da Türk yazı dilinin yeni başlamış olmasına bağlanabileceği gibi, XIII. yüzyıl Moğol akınının sebep olduğu yıkım dolayısıyla, bu dönemde yazılmış olan birçok Türkçe eserin kaybolmuş olması ile de açıklanabilir. *Battalname* örneğinde görüldüğü gibi, varlıklarını tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz bazı eserlerin bugün elde bulunmaması ve XIII. yüzyıldan önceki dönemde yazılmış bir kısım Türk dili ürünlerinin de elimizde yalnız XIII. yüzyıldan sonra kopya edilmiş nüshalarının varlığı, bu devirde meydana getirilen eserlerin sayı bakımından bilinenlerden daha çok olduğu, ancak Moğol akınının bunlardan bir kısmının kaybına yol açtığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Başlangıçta bu türlü eserlerdeki dil karışıklığı, bunların değişik bölge ve dönemlerdeki kopyaları dolayısıyla ortaya çıkan düzensizlikler olarak kabul edilmiştir. Ancak son yıllarda araştırmalar bu türlü eserlere yeni bir görüş açısından bakma gereğini ortaya koymuştur.

Bir yazı dilinden başka nitelikte bir yazı diline geçerken, önceki yazı dilinin kalıntıları ile yeni yazı dilini oluşturan özellikler bir süre iç içe ve karışık olarak yer ala-

۲۷

نَظِيرُ دَهَانَةٍ
مُونَاهَاتِي فِي حَلَالِ الْوَهَّابِتَهُ اولَرِ بَحْرِ رَجَاحَاتِ
كَهْ كَلِيْنِيهَ بَزَارِ شِنْدَلِيْكُونْ حَسْرَكَلِيْسَنَا يَهَهَ
جَهَالِيْمُورَتِيْلِيْكَلَامَنْ وَرَدِيْجَبْعَهُ نَهَهَ
كَهْ بَلْبَلِ كَهْ لِيْزَدِيْ بُوْدَمْ دَرِيْنَتِ افَنَاهَيَهَ
مَجْبَعْ كَلَكَلَدَلْبَلْ قَلْدَسَهْ نَعْقَمَهْ دَادَهَ
كَهْ كَلَا اسْتَنِينَهَ دَغَشَدَهَ سَكَنَجَتِ سَلِيمَاهَيَهَ
چَهَيْرَهُ سَهَيْرَهُ هَهَنَهَ عَهَيْرَهُ اهَلَهُ كَلَبَلْ
اُوْشَلَدَهَ لَجَهَ وَكَنْدَهَ فَنَانَچَوْنَ پَيْكَغَاهَيَهَ
اَلَادَهَ اَنَمِيدَهَيَهَ كَلَنَاهَ بَلْدَهَ يَاهَ كَيَهَ
چَخَنَهَ قَاهَهَ بَلَاهَ شَبَهَ دَسَرَهَ جَهَنَهَ پَيَكَاهَيَهَ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ: Hoca Dehhan'ının naziresi

çağından, Oğuzcanın, XII - XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, hem Orta Asya'nın Oğuzlarla meskün bölgelerinde hem de Anadolu'da böyle karışık bir dil yapısına bürünmüş olması normaldir. Esasen eldeki eser azlığı dolayısıyla Oğuzcanın eski Türk yazı dilinden Eski Anadolu Türkçesine ve Orta Asya Türkmençesine geçiş dönemleri yeterince aydınlanamadığı için daha sisli bir dönem durumundadır. *Kitabı'l-feraiz* gibi eserlerdeki eski yazı dilinden geçme özellikleri Oğuzcanın XII - XIII. yüzyıllardaki genel yapısı ile ilgili normatif özellikler olarak görmeyip, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmiş olan bazı yazarların, Anadolu'daki yazı diline tam bir uyum sağlayamamış olmalarından doğan münferit özellikler olarak gören bazı araştırmacılar da vardır. Ancak hangi sebebe bağlanmış olursa olsun, yazılış tarihleri bakımından Selçuklu Türkçesinin XIII. yüzyıl ortalarından daha önceki dönemlerine giren eserlerin "karışık dil" vasfını taşıdıkları şüphesizdir.

Bu nitelikteki eserlerde yer alan eski Türk yazı dilinden kalma başlıca dil özellikleri şunlardır :

1. *b* - >*m* - değişimi : *bunça*>*munça* (= bunca), *beniz*>*meniz* (= beniz), *bengü*>*mengü* (= ebedi);
2. Kelime başındaki *b* - 'lerin olduğu gibi devam ettirilmesi : *bar* (= var), *bar-* (= varmak), *bir-* (= vermek);
3. *ol* - fiili yanında *bol* - fiilinin de devam ettirilmesi;
4. Anadolu bölgesi Oğuzcasında artık eriyip kaybolmuş bulunan ek ve hece başı *ğ*-/*g* ünsüzleri ile, birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki *ğ*-/*g* ünsüzlerinin devam ettirilmesi: *yalğan* (=yalan), *borğu* (=boru), *bulğanlık* (=bulanık), *avğa* (=aya), *uluç* (=ulu), *astığ* (=assi, fayda) v.b.
5. Gelecek zaman, geniş zaman, gerekliklilik ve dilek kiplerinde *-gay/-gey*, *-ka/-ge* eklerinin kullanılması: *birgey* (=verecek), *bolgay* (=olur, olacak), *kurtarıga* (=kurtarmalıdır);
6. *-ni/-ni* yükleme hali, *-niŋ/-niŋ* ilgi hali eklerinin devamı : *dilüŋni* (=senin dilini), *elümüzni* (=elimizi), *Yūsuſnuŋ* (=Yusuf'un);
7. Yet yet *-din/-din* ayrılma hali ekinin görülüsü : *daş-din* (=dişarıdan), *yazukdin* (=günahdan);
8. Çekimli fiillerde zamir kökenli şahis eklerinin yer alışı: *artırğamen* (=artıracağım), *düſesen* (=düşersin), *di-leyesiz* (=dileyesiniz) gibi.

Beylikler dönemi Türkçesi: Anadolu Selçuklu devletinin yıkılıp parçalanmasından oluşan beylikler döneminin temsil eden Türkcedir. Zaman bakımından XIII. yüzyıl sonlarında XV. yüzyıl başlarına, yani Osmanlı beyliğinin öteki beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet haline geçişine kadar uzanır. Selçuklu Türkçesinin bitisi ile beylikler dönemi Türkçesinin başlangıcını birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. XIII. yüzyıl eserlerinde her iki dönemi temsil eden özelliklere rastlanabilir. XIII. yüzyıl sonu bu iki alt dönemi birbirine kaynaştıran bir halka durumundadır. XIII. yüzyıl Moğol akını Anadolu'ya yeniden büyük çapta Oğuz-Türkmen boylarının göçüne yol açtıktan, XIV. yüzyıldan başlayarak Eski Anadolu Türkçesi ses ve şekil bilgileri bakımından yer yer Doğu Türkçesi ile ortak olan dil kalıntılarından arınmıştır. Yerli ağız özelliklerinin yazı diline daha çok girip yerleşmesi ile bu dönemde Oğuzca artık millî bir yazı dili durumuna gecebilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi, eski Türk yazı dilinden ayrılarak

başlı başına bir yazı dili olarak kuruluşunu beylikler dönemi Türkçesine borçludur. Selçuklu Anadolu'sundaki, yalnız halka yararlı olacak eserleri Türkçe olarak yazma eğilimine karşı bu dönemde Türkçe bütünü ile ve şuurlu olarak bir yazı dili durumuna getirme hedefi ağır basmıştır. Gerçi Oğuzca daha konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelelesinin başlangıcında olduğundan ortak İslâm medeniyetinin gerektirdiği yüksek seviyedeki ihtiyaçları bütün yönleri ile karşılayabilecek durumda değildi. Bu yüzden ta Mevlâna ve Sultan Veled'den başlayarak Sinan Paşa, Sarıca Kemal ve Fuzûli'ye kadar uzanan ve yer yer Türkçenin yetersizliğinden söz eden yakınmalar Âşık Paşa, Hoca Mes'ud ve Devletoğlu Yusuf gibi beylikler dönemi şair ve ediplerinde de göze çarpıyordu. Ancak, bu durumlar arızı birer yakınıma olmaktadır ileriye geçmemiştir. Bir alışkanlığın ifadesi olarak Türkçenin yetersizliğinden söz eden şair ve edipler bile büyük çapta, dolgun Türkçe eserler verebilmislerdir. Âşık Paşa'nın *Garipname'si*, Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahâr'*, Gürşehrî'nin *Mantiku't-tayr'*, Şeyhîoğlu Mustafa'nın *Hurşidname'si* ve Kadı Burhaneddin'in *Divan'*ı bu durumu ortaya koyan canlı örneklerdir. İbn Battuta, *Seyahatname'*inde Türkmen beylerinin saraylarında Türkçenin kazandığı değer ve Türk şairlerinin durumu hakkında dikkate değer bilgiler vermiştir. Bu dönemde Anadolu'nun en batı kesimlerinden başlayarak ta Erzurum'a kadar uzanan bölgelerde ve Menteşeogulları, İnançoğulları, Aydinoğulları, Saruhanogulları, Osmanoğulları, Germiyanogulları, Karamanoğulları, Hamitoğulları, İsfendiyaroğulları'na ait bölgelerde ilmî, edebî ve kültürel faaliyetler yoğunlaşmıştır. Aydin, Kütahya, Konya, Niğde, Ladik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Kırşehir, Bursa, İznik gibi merkezlerde telif ve tercüme yolu ile günümüze kadar uzanabilmiş dinî, tarihi, edebî, destanî, felsefi, tıbbî, ilmî nitelikte manzum ve mensur yüzlerce eserin meydana getirilmiş olması, Türkçenin bu mücadeledeki başarı ile çıktıığını ortaya koyan delillerdir. Bu durumla ilgili olarak elimizde bazı tarihî kayıtlar da vardır. Yazıcıçade Ali, İbn Bîbî'den çevirdiği *Tarih-i âl-i Selçuk'*unda Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı zaptından ve Cimri'yi saltanat tahtına geçirdikten sonra Türk dili için verdiği: "simden girüp hîç kimesne kapuda ve divânda ve meçâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayri dil söylemeye" şeklindeki buyruğunu nakletmektedir. Her ne kadar bu buyruğun niteliği ve kaynağı hakkında bazı tartışmalar yapılagelmiş ise de, Karamanoğlu Mehmed Bey'in dışında, Aydinoğlu Mehmed, Umur ve İsa beyler ile Saruhanoğlu İshak Bey'in Germiyanoglu Süleyman Şah'ın, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in ve daha başkalarının tutumları da Türkçeyi hâkim kılma gayetine tercüman olan şuurlu tutumlardır.

Anadolu beylikleri döneminde Türkçenin Farsça ve Arapça ile olan mücadelede hâkim duruma gecebilmesi, bu dilin tarihî gelişme ve kendini benimsetme şartları yanında, büyük çapta beyliklerin başında bulunan ve o yüzyıl Anadolu'sunun siyasi ve sosyal temsilciliklerini yapan Oğuz ve Türkmen beylerinin rolleri ile gerçekleşebilmiştir. Zamanlarının çoğunu memleket elde etmek için yaptıkları savaşlar ve siyasi mücadelelerle geçiren Anadolu beylerinin, bu siyasi gürültüler arasında bile bilim ve edebiyat hareketlerini teşvik etmeleri, Arap ve Acem kültürüne fazla itibar etmeleri, millî geleneklerine ve kendi bölge ağızlarına verdikleri değer, bilim adamlarını, şair ve edipleri korumak bakımından gösterdikleri duyarlık, Türk dili ve edebiyatı için hızla verimli bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Hele

بِيَمْلِكَيْسِرْ هَرْمُوكْ بَارَهَنْ
 شِرْكَيْسِيْمَا مُشْرَكُوكْ جَارَهَنْ
 اُولَا اَنْتَكِيْهِ يُوْدَا كِيْيَاز
 كَهْيَشِشِ دُرْنَخَسْتَهْ قُونْقَهَنْ
 عَجَبْ بَرْكَهْ كُودَمْ نِتَالْمَهَكْ
 ذَكَرِيْ دَهْمَهْ بَرْمَهْ عَلَمَهَيْ
 يَعْجَنْ بَوْلَهْ رَاهْرَاهْ جَارَهَنْ
 دَدِيْلَهْ خَلَوْنَهْ تَاجْ سَيْيَهْ
 اَشْدِيْلَهْ كَنْكَهْ حَرَهْ وَنَسْ
 اَلْوَنْ قَيْعَسْ اِيْرِكِيْنَهْ بَهَدَهْ
 هَاهَنْدَمْ بَوْ قَوْلَهْ لَارَهْ كَادِهَهْ
 مَكْشَاهْ كَنْكَهْ اَشَكَاهْ قَلَاهْ
 شَهَهْ رَاهِيْفْ قُولَهْ لَارَهْ بَهَلَاهْ
 يُورَيْلَهْ عَلَاهْ سَيْسَهْ
 جَيْلَهْ شَهَهْ قَيْغَنْ سَيْنَهْ
 اَنْوَنْ جَهَاهْ سَهَهْ قَلَاهْ وَهَهْ
 كَنَالَهْ جَهَاهْ سَهَهْ قَلَاهْ وَهَهْ
 قَوْنَهْ اَچَنَهْ اَشَهْتَهْ اَوْرَهْ
 كَلَونْ قَلَانِيْهْ بُوسُورَهْ دَهَهْ
 طَهِيلُهْ بَهْجَهْ قَنْجَهْ قَيْكَيْلَهْ
 جَوْطَاهْ شَدَلَهْ دَهَهْ كَنْشَدَلَهْ
 كَنْتَهْ قَهِيهْ بُواشَهْ هَهَلَهْ
 بُوْصَهْلَهْ شَهْ كَهْ دَهَهْ قَيْيَهْ
 مَيْنَهْ بَهْيَهْ دَاهْسَهْ كَيْتَهْ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ : Hoca Mes'ud'un Süheyl ü Nevbahar'

bazı hükümdar ve beylerin Arapça ve Farsçayı iyi bildikleri halde, İslâmî bilimler geleneğine aykırı olarak, Türkçe yazmayı tercih etmeleri, üzerinde özenle durulmaya değer. Kadı Burhaneddin bunlardan biridir.

İşte Anadolu beylerinin millî ruha bağlı bu sosyal ve kültürel öncülükleri sayesinde, bu devirde Oğuzca müstakil bir yazı dili halinde kurulabilmiş ve Selçuklular döneminin sınırlı eserlerine karşı pek çok eser meydana getirilebilmiştir. Dil yapıları bakımından Eski Anadolu Türkçesini temsil eden başlıca eserler sunlardır :

Muhammed Nesefi'nin (ölm. H. 537), *al-Manzumah fi'l-hilâfiyat* adlı eserinin H. 732 (M. 1331) tarihinde Türkçeye yapılmış şerhî çevirisi durumunda olan *Manzume-i Nesefi*; Kırşehirli Ahmed Gürşehrî'nin Şeyh Attar'dan yeni ilâvelerle genişleterek ve serbest olarak Türkçe'ye aktardığı manzum *Mantiku't-tayr'i*; telifi *Ahi Evran mesnevisi*; sofî şair Kırşehirli Âşık Paşa'nın pek hacimli manzum bir eser olan *Garipname'si*, *Fakrname* ve *Vasf-i hal* mesnevileri ile *Hikâye* ve *Kimya risaleleri*; Ahmedî'nin *İskendername'si*; Hoca Mes'ud'un manzum aşk hikâyesi olan *Süheyl ü Nevbahar'* ile *Ferhenkname-i Sa'dî* çevirmesi; Fahrî'nin *Husrev ü Şirin* mesnevisi; Kul Mes'ud'un Aydınoğlu Umur Bey'in emri ile Farsçadan dilimize aktardığı hayvan hikâyelerinden oluşan *Kelile Dimne* çevirmesi, Sadri'd-din Mus-

tafa Şeyhoğlu'nun, Germiyan beyi Süleyman Şah adına X. yüzyılda Marzuban b. Rüstem tarafından Taberistan yerli lehçesi ile yazılmış ve XIII. yüzyılda Farsçaya aktarılmış olan metinden yararlanarak çevirdiği yine hayvan hikâyelerinden oluşan *Marzubanname* tercumesi ile *Unsurü'l-mâali*, Keykâvus b. İskender b. Kabus'un oğlu Gilansâh için yazmış olduğu ahlâkî, siyâsi nitelikteki *Kabusname* tercumesi; aynı eserin kime ait olduğu bilinmemeyen anonim bir başka çevirisi, Şeyhoğlu'nun yine Süleyman Şah için kaleme alıp onun ölümü üzerine damadı ve Osmanlı şehzadesi Yıldırım Bayezid'e takdim ettiği *Hurşidname* veya *Hurşid ü Ferahşad* adlı mesnevisi ile Şeyh Necmûddin Daye'nin Farsça bir eserinden pek çok yeni eklemelerle genişletilerek yazılan siyasetname niteligidindeki *Kenzü'l-kübera* ve *Mihek-kü'l-ulema'sı*; Tursun Fakih'in *Mesnevî'si* ile Sula Fakih'in *Yusuf ve Züleyha'sı*; Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in 1 500 kadar şiri içine alan büyük *Divan'ı*; Anadolu'da Hurrûfîğin yayılmasında büyük rolü olan Nesîmî'nin sofiyane şîrleri; Anadolu Türkçesi ile Memlûk Türkçesinin Suriye Oğuzcası arasında bağlantı kurulan Erzurumlu Darîr'in *Kıssâ-i Yusuf* mesnevisi, *Yüz hadis* ve *Fütühü's-şam* tercümeleri ile *Siyer-i Nebî'si* ilk sırada sayılabilecek eserlerdir. Bünlarla müfessirleri bilinmeyen *Fatiha* ve *İhlâs* sureti tefsirleri; *Sure-i mülk* tefsiri, *Tebareke* tefsiri, *Yasin* tefsiri ile Ankara Mustafa b. Mahmud'a ait *Sureti'l-mülk* tefsiri gibi tefsirlerle Ladikli Muarrif'e ait manzum *Hasan Hüseyin hikâyesi*'ni, Seyyad adlı bir şairin Kastamonu beylerinden Kötürüm Bayezid'e takdim ettiği manzum *Dastan-i maktel-i Hüseyin* ile, Ali'nin *Hazret-i Ömer destanı*'nı, Maazoğlu Hasan'ın, Hazreti Ali'nin gazalarından bahsedilen mesnevîsini, Tursun Fakih'in *Gazavatname'sini*; *Dâsitân-i Mîhr ü Vefâ* ve *Muhammed Hanefî* gibi Müslüman ulularının ve yiğitlerinin din uğrunda yaptıkları savaşları dile getiren çeşitli gazavatnameleri de ekleyebiliriz. Aydınoğlu Mehmed Bey için Arapçadan aktarılan Sa'lebî'nin *Kisasü'l-enbiyâ* tercumesi ile mütercim veya yazarları bilinmeyen bazı *Tezkireti'l-evliya* tercümeleri de dinî grupta sokulabilecek eserlerdir. Bu yüzyılda Arapçadan yapılan *Taberî* tercumesi gibi tarihî bazı eserlerle *Müntehabü's-sîfa* gibi bazı tıbbî eserler de vardır.

Eski Anadolu Türkçesi'nin XV. yüzyıl kesimine giren başlıca eserleri, Oğuzların Yakın Doğuya gelmeden önceki hayatlarına ait hâtûralarının Doğu Anadolu'daki yeni olaylarla beslenmesi ile zenginleştirilen, destanî nitelikteki *Dede Korkut* hikâyeleri; halk hikâyeleri durumundaki Şehzade Ahmed Misri'nin *Kirk vezir hikâyesi* ile *Dastan-i Ahmed Haramî*; *Dastan-i Varka ve Gûlşah*; *Cevahirü'l-esdâf* adlı bir *Kur'an* tercumesi ile Muhammed b. Yahya'a ait bir *Kur'an* tercumesi, çevirenleri bilinmeyen diğer bazı *Kur'an* tercümeleri; Ebü'l-leys Semerkandî'den *Tezkireti'l-evliya* tercumesi, İznikli Hacı Hüseyin b. İsâ'nın *Enfesü'l-cevahir* adlı bir tefsir tercumesi; *Düsturnâme-i Enverî*, Oruç tarihi, Âşık Paşazade tarihi, Mehmed Neşri'nin *Kitâb-i Cihan-nûmâ* (Neşri tarihi), Yazıcızade Ali'nin *Selçukname'si* gibi tarihî eserler; Şeyhî'nin *Divan'ı*, *Husrev ü Şirin'i*, *Harname'si* ve diğer eserleri ile, Ahmed-i Dai'nin şiirleri, Mehmed'in *İskname* adlı mesnevisi, İbn Hatib'in *Ferah-name'si*; Mehmed b. Süleyman'ın *Hayati'l-hayvan*, Balıksehirli Devletoglu Yusuf'un *Vikaye* tercumesi, Şeyh Elvan Şirazi'nin *Gülşen-i Raz* tercumesi; Manyaslı Mahmud'un II. Murad adına yazdığı *Acebü'l-ucab* adlı mesnevisi; II. Murad'ın

tümerasından Umur Bey adına yazılan *Müsredat-i ibn Baytar* tercumesi, *İksiri's-saadet* tercumesi, Süleyman Çelebi'nin *Vesileti'n-necat (Mevlid)* adlı siyer kitabı, Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun tıbbası *Cerrahiye-i İlhanîye* (veya *Cerrahiye-tü'l-hanîye*)'sı; Tutmacı'nın *Gül ü Hürev* mesnevîsi ile Fatih'in şiirlerini ekleyebiliriz.

Manzum ve mensur, tercüme ve telif olmak üzere çeşitli konulardaki bütün bu eserler, Türk dilinin XV. yüzyılın 2. yarısında nasıl bir bilim ve sanat dili seviyesine yükseldiğini, Türkmen beylerinin, aydın hükümdarların ve ümeranın himayeleri ile kültür faaliyetinin nasıl büyük bir gelişime gösterdiğini ortaya koyan delillerdir. Eski Anadolu Türkçesi, kendine has dil yapısı ile az çok XV. yüzyılın 2. yarısına da uzanmıştır. Ancak, yüzyılın 2. yarısı genel yapısı itibarıyla artık yazı dilinin klasik Osmanlıcaya doğru yol aldığı bir geçiş dönemi durumundadır.

Osmanlıcaya geçiş dönemi : XV. yüzyılın 2. yarısı, Anadolu Türkçesinin gelişme tarihinde bir geçiş dönemi durumundadır. İstanbul'un fethinden sonra imparatorluğun büyümeye ve gelişmeye başlamasıyla birlikte, Türk dilinin yol alışında da şimdiki kadarkinden farklı bir değişme ve gelişme baş göstermiştir. XIV. yüzyılda Arapça ve Farsçaya karşı verdiği mücadelede hayli başarı kazanmış olan Türkçe, bu yeni gelişmeye sırasında bilim ve edebiyat dili olarak tam bir olgunluğa doğru yol alırken yeniden gerilemeye yüz tutmuştur. Bu gerileme, o döneme kadar Türkçeye girmış olan Arapça, Farsça kelime ve tamlamalar daha çok dinî terim ve deyimlerden ibaret iken, bu yüzyıldan başlayarak her alanda yabancı kelime ve gramer kurallarının yoğunlaşması şeklinde kendini göstermiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in giriştiği medenî hamle sayesinde yeni kurulan medreseler ile bilim ve kültür hayatı daha çok canlanmıştır. Devlet merkezi aynı zamanda bir kültür ve medeniyet merkezi olarak gelişmekte, bilim adamlarına ve şairlere gösterilen ilgi dolayısıyla Anadolu dışında Orta Asya ve İran gibi başlıca ülkelerden bile bu yeni kültür merkezine doğru bir göç hareketi baş göstermektedir. Ne yazık ki bu yeni hamle Türkçenin aleyhine bir gelişmeyi hızlandırdı. Bilim dili olarak zaten ağırlıklı durumunu devam ettirmekte olan Arapçanın yanı sıra Farsçanın da ön safra geçmesine yol açtı. Böylece yüzyılın yarısında, önceki yüzyılın tersine bir eğilim hakim olmaya başladı. Artık sarayda sultanın katıldığı meclislerde bile Farsça karşılıklı şiirler söylendi, İran'ın ünlü şairlerine nazireler yazılarak hüner ve maharet yarışmaları düzenleniyordu. Farsça yazmak bir övünç vesilesi oluyor; Türkçe yeniden horlanıyor, bir avam dili olarak kabul ediliyor ve yetersizliğinden yakınılmıyordu. Bu tutumun bir sonucu olarak Arapça ve Farsça kelimeler ile tamlamalar, gramer şekilleri giderek artan bir ölçüde dile girmeye, halkın dilinden uzaklaşma yolu tutmuş bir şiir ve nesir dili oluşmağa başlamıştı. Önceki yüzyılın eserlerinde görülen açık seçik ve anlaşılır ifade tarzı yalnız bir kısım eserlerde ve özellikle tarih kitaplarında kalmıştır. Bunun dışında artık yavaş yavaş yerini karışık bir dile, çetrefil bir ifade tarzına terk ediyordu. Bu yüzyılın eserlerinde bir geçiş döneminin bütün özelliklerini bulmak mümkündür. Birçok Türkçe kelime Arapça ve Farsça anlamdaşlarıyla yan yana kullanılmaktır, edatlar ile birbirine bağlanmış uzun iç içe yabancı cümleler yanında kısa, açık ve Türkçenin sentaksına uygun tabii cümleler de yer almaktadır. Türkçenin sevimli ve canlı deyimleri yine yer yer varlığını koru-

maktadır. Ne var ki bir önceki yüzyıla oranla artık denge Türkçenin aleyhine dönmeye başlamıştır. Dil yapıları bakımından böyle bir geçiş dönemin temsil eden eserlerin başlıcaları şunlardır :

Tursun Bey'in *Târih-i Ebû'l-jeth'i*, Beyati'nin *Cam-i Cem-ayin'i*, Necatî'nin, Hayalî ve İvaz Paşazade Atâfî'nin şiirleri, Cemalî'nın II. Murad adına yazdığı *Gülsen-i ışşak*, Fatih adına yazdığı *Huma* ve *Humayun* mesnevileri, *Miftahü'l-ferec* adlı başka mesnevîsi ile, *Divân'i*, Mesihî'nin kendisine büyük ün sağlayan *Şehrengiz'i* ve *Gül-i Sadberk'i*, Sinan Paşa'nın sanatlı nesirde kendine parlak bir yer hazırlayan *Tazarru'-name'si* ile *Risale-i ahlâk*, *Tezkireti'l-evliya* ve *Maarifnâme* gibi eserleri, Ahî'nin *Nişaburu Fettahî*'den Türkçeye adapte ettiği *Hüsni Dîl'i*, Cafer Çelebi'nin *İstanbul fetihnamesi*, Sarıca Kemal'in ağır ve sanatkî bir dille Türkçeye aktardığı *Tarih-i Mu'cem'i* ile II. Bayezid adına yazdığı *Selâtinname* adlı manzum kroniği v.b. dir.

Dil yapısı : *İmlâ* : Ünlü ve ünsüzlerin yazılışı bakımından Eski Anadolu Türkçesinde bir yandan eski Türk yazı dili geleneğini devam ettiren özellikler, bir yandan da Arap - Fars imlâ geleneğinden aktarılmış olan özellikler yan yana ve karışık olarak yer almıştır. Ünlülerin yazılılığında *Kur'an* imlâsının etkisi ile yaygın olarak hareke kullandığı halde, bir kısım kelimelerin yazılışında aynı zamanda özel ünlü işaretlerine (hareketlere) de yer verilmiş olması bundandır.

Eski Anadolu Türkçesi, yukarıda belirtilen tarihî ve sosyal gelişme şartları dolayısıyla konuşma dilinden yazı diline geçme mücadele ile kurulduğu ve bu dönemde daha Arap yazısı temelinde klişeleşmiş itibarı bir imlâ geleneği de yerleşmemiş olduğu için, konuşma dili ile yazı dili arasındaki paralellik imlâının müsaadesi oranında yazıya aksatırılmıştır.

İmlâda ünlü işaretlerinin belli edilmesi için hareke dışında "hurûf-ı imlâ" denilen *elîf* (ا), *vav* (و) ve *ye* (ي) harfleri de kullanılmıştır. Bunların kullanılışında belirli bazı esaslar dışında tam bir kural söz konusu değildir. Metinlerde *getürün* (ج و يك) (= getirin) şeklinde ünlüler ile yazılan örnekler bulunduğu gibi, *y* (ي) *g* (ج) *rm* (رم) (= yirmi) şeklinde yalnız hareke ile yazılan örnekler de vardır.

Hareke sistemi *a*, *i*, *o*, *u* gibi kalın sıradan ünlüler ile *e*, *î*, *ö*, *ü* gibi ince sıradan ünlüler arasında bir işaret ayrimı yapmadığı için bu ünlülerle karşılık olan hareke işaretlerinin ince mi kalın mı okunacağı yer yer ince ve kalın sıraya göre ayarlanan *t* (ت . ت), *k* (ك ، ك) gibi farklı yazılıştaki ünsüzlerin yardımı ile belli edilmiştir: *sakınmak* gibi. Ince veya kalın sıradan ünsüzlerin desteğinden yoksun olan yerlerde kelimelerin ses yapısı ancak anlamın yardımı ile tayin edilebilmektedir: *su/sü* (=asker) (س و س), *daparlar* (= bulurlar)/*deperler* (= teperler), *oldı/öldi* gibi. Metinlerde bazen *a/e* farkı için "üstün" işaretî dışında *elîf* ـ in de kullanılması, incelik-kalınlık ayrimında bir dereceye kadar yardımcı olabilmüştür: *saşa* (سـاـسـاـ)، *saçasın* gibi.

Elîf, *vav* ve *ye* (ي، و، ج) harfleri, ünlülerin belirtme görevi dışında, Arapça ve Farsça kelimelerde olduğu gibi, Türkçe kelimelerde de aynı zamanda uzunluk göstermek üzere kullanılmıştır: *dapû* (=hizmet), *odîle* (=ateşi ile), *vâr* (=var) gibi.

Daha çok başlangıç devri eserlerinde görürmek üzere, Arap imlasının etkisi ile okunuşa bir ses değeri olmayan *elif* (ı) ve *vav* (ş)ların yazılışı yer alır.

"Tenvin" denilen ve *a/e, i/i* ünlülerini birer *n* ünsüzü ilâvesi ile okutan yazılışları vardır: *andan; ölmədin* (=ölmeden), *kendizinden* (=kendisinden) gibi.

Ünşüzlerin yazılışında bir yandan Arap-Fars imlasının, bir yandan da eski Uygur imlasının etkisi kendini gösterir. Uygur imlasının etkisi altında *η* damak ünsüzü *ng* (ŋ) işaretile karşılaşıldığı halde, Arap-Fars imlasının hâkim olduğu yerlerde bu ünsüz *η* (ŋ) işaretile karşılaşmıştır: *bengzer, Tangri, yanak* gibi.

Arap alfabetesinde *p, ç* ünsüzlerini karşılayacak özel birer harfin bulunmaması dolayısıyla metinlerde *p, ç* ünsüzlerinin *b, c* yazılışları ile karşılaşıldığı yerler çoktur: *Çalab* (=Çalap, Tanrı), *yabrak* (=yaprak), *aclık* (=açlık), *kac* (=kaç?) gibi. Bununla birlikte alfabebe sonradan eklenen *ş* ve *ż* harfleri dolayısıyla *p* ve *ç* yazılışı örnekler de vardır: *çikdi, toprak* gibi.

Uygur yazısının ince ve kalın sıradan *t* ve *s* ünsüzleri arasında bir ayırım yapmamış olmasına karşı, Arap yazısında ince sıradan *t/s* (ت, س) ile kalın sıradan *t/s* (ٿ, ڦ) ünsüzleri birbirinden ayrı harflerle yazılmış olduğundan, metinlerde her iki etkiyi taşıyan yazılışlara yer verilmiştir: *tozina, tavugila* (=tavukla); *tavşan, tavar* (=davar), *turdilar* (=kalktılar); *sayru* (=hasta), *sakimak, sonuç* (=sonuç), *saçıldı, sanasın, soydalar* gibi.

k/g ünsüzlerinin Arap yazısında tek bir *kef* (ك) harfi ile karşılaşmış olmasının doğurduğu güçlüğü gidermek için metinlerde yer yer *g* için üç noktalı *kef* işaretini kullanılmıştır: *girü* (=sonra), *degüre, virmegi* (=vermeyi) gibi.

Uygur imlasında olduğu gibi, bazı ekler kelimeye bitiştirilmeden ayrı yazılmıştır: *kuş-dur, gerek-dür, düymis-sin, bütün-liginden, aymış-lardur, eksük-süz* gibi. Buna karşılık edat, bağlaç ve ek-fil niteliğindeki bazı kelimelerin de kendinden önceki kelimeye bitiştirilerek yazıldığı yerler çoktur: *anuňla* (=onunla), *sadakıla, bunuňibi, anuňcun, bizden-yaya, bendahi, varıldıkim* gibi.

Ses bilgisi: *Ünlüler*: 1. Eski Anadolu Türkçesi'nin ünlülerinde bugünkü yazı dilimizde bulunmayan bazı uzunluklar vardır. Bunlar ya çeşitli ses düşmelerinden, hece ve ses kaynaşmalarından doğan uzunluklardır: *taþıg > daspū* (=hızmet), *atlıg > atlý* (=atlı), *neteg kim > nit̥ kím* (=nitem) gibi; yahut Türkçenin çok eski dönemlerinden süregelen ve oluşma sebepleri daha kesinlikle çözülemediği için "aslî uzunluklar" diye adlandırılan türden uzunluklardır: *āç* (=ağ), *ād* (=ad, isim), *āv* (=av), *vār* (=var), *īz* (=in, mağara), *ōn* (=on), *yāz* (=100), *yōb* (=yok) gibi.

2. Metinlerde bugünkü yazı dilimizde yer alan *a, i, o, u; e, ī, ö, ü* ünlülerini dışında bir de *ē* (=kapalı e) ünlüsünün varlığı söz konusudur. Ancak, ilk hecedeki *i/ē/n*'n durumu bakımından devre sonuna kadar olan metinlerde yazılış hemen hemen hep *i*larındadır. Çünkü *dimek, yimek, biş, gice, girü, irte, virmek* gibi kelimelerin ilk hece ünlülerini hep esre veya esreli *y* ile yazılmıştır. Eğer bu yazılışlar ses değeri bakımından birer *ē*'yi karşılamış olsalar, daha klişeleşmiş bir imlâ olmuşmadığından bunu göstermek için *y'li*

yazılışlar esre ile değil, üstün işaretile belli edilebiliirdi. Metinlerde böyle bir ayırım gözetilmediğinden, bu yazılışların ses değeri bakımından birer *i*'yi karşısıldıkları görüşü hâkimdir. Yalnız, devre sonu metinlerinde *i*'li şekiller yanında *ēl* (=memleket), *żel, īēr, bēs, jēg* (=iyi, daha iyi) gibi ē li örnekler de rastlanmaktadır.

3. Bazı kelimelerde *e* ünlü, Eski Türkçede olduğu gibi devam etmektedir: *eyü* (<*edgü*) (=iyi), *gey-* (<*ked-*) (=giymek) gibi. Buna karşılık bazı kelimelerde bir *e>i* değişimi vardır: *ay > ey > iy* (=ey!), *amtı > emti > imdi* (=simdi), *esit-> işit-, neçe > nice, esgek > işek* (=eşek) gibi. Aynı durum Arapça ve Farsçadan geçme bazı yabancı kelimelerde de göze çarpar: *bedter > biter* (=beter), *dev > div* (=dev), *yemin > yimin* (=yemin) gibi.

4. Arap yazısının *o/u, ö/ü* farkını belli etmemesi yüzünden *uğra-, usan-, uyan-, yürü-, yukarı-, güzel* gibi kelimelerin ilk hece ünlülerinin geniş mi, dar mı olduğunu anlamak güçleşiyor. Bunları, bu dönem için Eski Türkçeye paralel olarak *gözel, osan-, oyan-, ogra-, yori-/yöri-* şekillerinde okumak tarihî gelişme şartlarına daha uygun düşmektedir.

5. *Ünlü uyumu*: Kelimelerdeki ünlü düzenini incelik-kalınlık bakımından ayıran dil benzesmesi çok kuvvetlidir. O kadar ki bugün uyuma aykırı olan *-ki* aidiyet eki ile imlâda bitişik yazılan *ile* ve *icün* edatları, *i-* yardımcı fiiliinin geçmiş zaman isim-fiili, hikâye ve rivayet şekilleri kalın sıradan kelimelerde de uyuma girmektedir: *yarındı, karınlığı, ucmaðakı, nıfakıla, anuňla, karazıçun, vāidı, oglı yımış, azıduğın* (=az olduğunu) gibi. Eklerle genişletilmiş bazı Arapça ve Farsça kelimelerin de uyuma girdiği görülüyor: *takṣırlik* (=taksır, kusur), *mu'abbırlıık* (=muabbırlık, rüya yorumculuğu) gibi. *İken* zarf-fiil eki bütünüyle, *-yorur* şimdiki zaman eki de bir kısım metinlerde uyumdan kaçan birer ek durumundadır: *namazdayiken, otururken, geçeyorur, gideyorur* gibi.

Dudak benzesmesi: Ufak tefek benzesme işaretleri görülmekte birlikte genellikle dudak benzesmesi yoktur. Uyum aykırılığı kök kelimelerde ve eklerde olmak üzere iki şekilde kendini gösterir :

Bazı kelimelerin Eski Türkçede olduğu gibi aynen veya küçük ses değişimleri ile devam ettirilmiş olması, uyum bozukluğu doğurmusmuştur: *gendü* (=kendi), *eyü* (=iyi), *dilkü* (=tilki), *bulıd* (=bulut), *esriük* (=sarhoş), *yanku* (=yankı), *yıldız* (=yıldız) gibi.

Metinlerde ayrıca, eski ve yeni yazı dillerinden farklı olarak birçok kelimede bir yuvarlaklaşma baş göstermiştir. Bunun sebebi ya *bilezik, demür, tirmuk, semüz, kirpük, avun* örneklerinde gördüğü üzere *b, m, p, v* gibi dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkisidir yahut da Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin *-g/-g* ünsüzlerinin Güneybatı Türk dilinde eriyip kaybolurken geride kalan ünlülü yuvarlaklaşmasından doğmuştur: *ayru* (<*adriğ*) (=ayı), *aru* (=temiz), *biliü* (=bilgi), *kusu* (=sıkıntı, ezivet), *saçu* (=saçı), *yapu* (=yapı) gibi.

Eklerde uyum bozukluğu: Düzlük-yuvarlaklı bakımından dudak benzesmesine aykırı olan epey ek vardır. Bunlar ya dudak ünsüzlerinin yanlarındaki ek ünlüsünü yuvarlaklaşmalarından oluşmuş uyum bozukluklarıdır yahut da bir kısım eklerin ilk yapılarını korumakta devam etmelerin-

den ileri gelmiştir. Ekleri bu bakımından yuvarlak ünlü taşıyan ekler ve düz ünlü taşıyan ekler olmak üzere ikiye ayırmak gereklidir.

Eski Anadolu Türkçesinde düz ünlü taşıyan kelime köklerine yuvarlak olarak gelen ek türlerinin sayısı oldukça kabarıktr. *-uŋ/üŋ*, *-nuŋ/-nūŋ* ilgi hali, *-aru/-erü* yön gösterme eki, *-um/-üm*, *-umuz/-ümüz* 1. şahis, *-uŋ/üŋ*, *-uŋuz/-üŋüz* 2. şahis iyelik ekleri ile, *-lu/-lü*, *-suz/-süz*, *cuk/-cük* isimden sıfat ve isim yapma; *-gu/-gü*, *-du/-dü*, *-u/-ü*, *-uk/-ük* fiilden isim, *-ur/-ür*, *-dur/-dür* fiilden fiil, *-ur/-ür*, *-duk/-dük* isim-fiil, *-u/-ü*, *-up/-üp* zarf-fiil ekleri ile *-uŋ/-iŋ*, *-uŋuz/-üŋüz* 2. şahis çokluk, *-sun/-sün*, *-sunlar/-sünler* 3. şahis teklik ve çokluk emir kipi ekleri, bazı çekimli fiillerdeki *-vum/-vüm*, *-uz/-üz*, *-vuz/-vüz*, *-alum/-elüm* şahis, *-durur/-dürür*, *-dur/-dür* cevher fiili ekleri bunların başlıcalarıdır: *ilan-un*, *kardaşı-nuŋ*, *aŋ-arurak* (ona doğru), *ayb-uŋuz*, *baglu*, *dip-süz*, *karał-du* (=karartı), *uyan-uk*, *geç-ür*, *it-sünler*, *gire-vüz*, *genez-durur* (=kolaydır), *ırak-dur* gibi.

-i/-i, *-in/-in* yükleme hali, *-i/-i*, *-si/-si* iyelik, *-din/-din* zarf, *-ci/-ci*, *-lik/-lik*, *-inci/-inci* isimden isim türetme, *-ici/-ici* fiilden isim, *-di/-di*, *-mış/-mış* geçmiş zaman, *-ısar/-ıser* gelecek zaman ekleri ile, *-l*, *-n*, *-s* fiil türetme eklerindeki bağlantı ünlüleri, *-mi/-mi* soru eki, çekimli fiillerdeki *-in/-in* 1. şahis teklik, *-siz/-siz* 2. şahis teklik ve çokluk, *-ıcał/-icek*, *-ıncı/-ince* zarf-fiil ekleri, yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerde hep düz olarak yer alan eklerdir: *kus-i* (=kuşu), *gendü-yi* (=kendisini), *geldüg-in* (=geldiğini), *boyn-in* (=boynunu), *öŋ-din* (=önce), *demür-ci*, *ulu-lik*, *bul-in-ma-di*, *uydur-mış*, *nol-ısar* (=ne olacak?), *öl-ıserüz* (=olacağı), *alur-sın*, *ur-ıncı* gibi.

6. Ünlü düşmesi, ünlü türemesi: Kelime başında ünlü düşmesi seyrektr: *sitma* (<*ısitma*), *sitmalu* (=sitmeli), *yuku* (<*uyku*) (=uyku) gibi bir iki örneği geçmez. Ancak, orta hece düşmesi şartlarını taşıyan yerlerde düşme olayı yaygındır: *ayr-/ayruk* (=ayı), *boym/boynı*, *bögür/bögürin* (=böğürü), *bögür-/bögrüs-*, *yakış->yahſt*, *emizür->emizir*, *yilet-/yiltesin* (=iletesin) gibi. Ekleme sırasında, kelime içinde ünlü karşılaşmasından doğan değişimler de vardır. Bunların geçici olanları aruz vezni gereğidir. Sürekli olanları kalıplasmış sözleri oluşturur: *seniçün*, *nidelüm?*, *nolsar?*, *nicoldi?* *susaduŋsa*, *süniydi* (=süngü idi) gibi.

Türkçe kelimelerde ünlü türemesi seyrektr: *azacuk*, *yigirek* örneklerinde görüldüğü gibi kelime içindedir. Yalnız, *'ayb*, *'ilm*, *fikr*, *kavl* (=söz) gibi Türkçenin hece yapısına aykırı çift ünsüz taşıyan Arapça kelimelerde de bugün olduğu gibi bir ses türemesi başlamıştır: *'ayib*, *'ilm*, *fikr*, *kavıl*, *sabır* gibi.

Ünsüzler: Eski Anadolu Türkçesinin, ünsüz türleri bakımından bugünkü yazı dilimizden ayrılan *en* önemli yanı, Eski Türkçedeki *ŋ* damak ünsüzünün aynen devam ettirilmesi ve sizici bir girtlak ünsüzü olan *h*'nın varlığıdır: *buŋ* (=sıkıntı), *deŋiz* (=deniz), *dahu* (=dahi), *yohsul* (=yoksul) gibi.

Ünsüz değişimleri: 1. *b*: Bazı kelimelerde *b*'ler bugün olduğu gibi *p*'ye dönmenden kendini korumuştur. Bunların bir kısmı Eski Türkçedeki şekillerin devamından ibarettir: *barmak* (=parmak), *başmak* (=ayakkabı), *berk*, *biŋar* (=pinar), *busu* (=pusu), *bış-* (pişmek), *büre* (=pire) v.b.

2. *b* > *v*: Eski Türkçenin Gök Türk kolundaki ve belirli kelimelerindeki ön, iç ve son ses *b*'leri, Eski Anadol

Türkçesinde artık tamamen *v*'ye dönüştürülmüş durumdadır: *bar* > *var*, *bar-* > *var-*, *bir-* > *vir-*, *yablak* > *yavlak* (=fena), *tabışkan* > *tavşan*, *yavaş*, *davar*, *av*, *ev*, *sev-* gibi. Bu durumla ilgili olarak, çekimli fiillerde şahıs eki durumundaki *ben*, *biz* zamirleri de birer *b* > *v*- değişimi ile ekleşerek *-van/-ven*, *-vuz/-vüz* şekillerini almıştır: *aru-van* (=temizim), *aça-vuz* (=açalım), *gide-vüz* (=gidelim) gibi.

3. *t* > *d*: Eski Türkçede kelime başında sabit *t*- ünsüzü, Eski Anadolu Türkçesinde, *t*'yi devam ettirmeye veya *d*'ye dönüşme bakımından karışık bir durum gösterir. *t* > *d*- değişimi yüzyıldan yüzyıla ve eserden esere birtakım farklılıklar göstermekle birlikte, daha çok ince sıradan kelimelerde gerçekleşmiştir. Kalın sıradan kelimelerde *t*'nin korunma oranı daha fazladır. *t*'li örnekler: *tag* (=dağ), *tagul-* (=dağılmak), *tal*, *tam-* (=damlamak), *tamak*, *tamar*, *tan* (=tan, hayret), *tanla-* (=hayret etmek), *tanış-* (=danışmak), *tanuk* (=şahit), *tart-* (=çekmek), *taş* (=dis), *tavar* (=mal), *togran-*, *tolun-* (=dulunmak), *tol-*, *ton* (=elbise), *tonuz* (=domuz), *tü* (=tüy) gibi.

d'ye dönüştürülmüş örnekler: *dad* (=tat), *datlu* (=tatlı), *din-* (=dinmek), *dinc* (=dinc), *dokin-*, *dut-*, *degül* (=değil), *delim* (=çok), *ditre-*, *dut-*, *dükən-*, *degsür-* (=değiştirmek), *dirlik* (=hayat), *dükeli* (=hepsi), *duriş-* (=uğraşmak) *değme* (=her) v.b.

4. *k* > *g*: Eski Türkçe *k*'ler Eski Anadolu Türkçesinde, bugünkü yazı dilinde olduğu gibi *g*'ye dönüştürülmüş: *gel-*, *getür-*, *geyik*, *genez* (=kolay), *göl*, *göñül* gibi. Arap alfabesi *k* ile *g* arasında bir ayırım yapmadığı için, *g*'ye dönüştirmemiş olan örnekleri, daha çok bugüne kiyasla tayin edebilmekteyiz: *kendü*, *kendüzi* (=kendisi), *key* (=iyi), *kiçi* (=küçük), *kim?*, *kimesne*, *kisi*, *körpe* gibi. Bununla birlikte, metinlerde, bu kelimelerin üç noktalı *kef*'le yazılarak *g*'ye dönüştüğünü gösteren örnekler de yer almıştır: *gişiye*, *bir gez*, *gendü*, *gemük* (=kemik), *genez*, *giçi* (=küçük) gibi.

5. *k* > *h*: Ön sezte *h*- ünsüzü yalnız Arapça ve Farsça'dan geçme *halk*, *hayal*, *hoş*, *hiyanet* gibi yabancı kelimelerde yer alır. Türkçe kelimelerde metinden metne fark etmek üzere bazı kelimelerin iç ve son seslerinde *k* > *h* değişimi görülmektedir: *arha*, *bah-* (=bakmak), *uçmah* (=cenet), *budah*, *yahſt* *yohsul* gibi.

6. *g / g*, *g* > *v*: Eski Türkçedeki birden fazla heceli kelimelerin son seslerindeki *-g* / *-g* ünsüzleri ile ek ve hece başı *g/g*'leri, Anadolu Türkçesinde eriyip kaybolmuştur. Düşen kelime sonu *-g/-g*'lerinin bir kısmı kendinden önceki ünlüyü yuvarlaştırtırken, bir kısmında da herhangi bir değişiklik olmamıştır: *kapig* > *kapu*, *yadag* > *yaya*, *yaſlıg* > *yaſlu*, *kulgak* > *kulak*, *suvgar-* > *suvar-* (=sulamak) gibi. Tek heceli kelimelerin son sesleri ile, birden fazla heceli kelimelerin iç seslerindeki *g/g* ünsüzleri yazda korunmuştur. Bunların telâffuzda yumuşayıp *ğ* ve *y*'ye dönüştürülmüş medikleri kestirilemiyor: *ag-*, *agrı*, *sagdı*, *beg*, *beğen-*, *egin*, *egri*, *ögil-* gibi. Bunlardan yuvarlak ünlü yanında bulunanlarda, bazan bir *g* > *v* değişmesi görülmektedir: *kulaguz* > *kulavuz* (=kilavuz), *sogik* > *sovik*, *tög-* > *döv-*, *takigu* > *tavuk* v.b. *koga* (=kova), *sogan* (=sovan), *siga-* (=sivamak) gibi örnekler de değişmeden kalmıştır.

7. *ŋ* > *g*, *g* > *yalgız* (=yalnız), *igen* (=pek), *egirt-* (=kuşatmak) gibi birkaç örnek verebilen bir değişim türünden ibarettir.

8. İç seste tonlulaşma: Ekleme durumunda, yan yana bulunan ünsüzler arasında tonlu olup olmama bakımından bir uyum söz konusu değildir. Kök ünsüzü ister tonlu ister tonsuz olsun -da/-de, -dan/-den, -dum/-düm, -di/-di, -duk/-dük v.b. ekler hep d- iledir. -ca/-ce, -cuk/-cük, -ci/-ci, -dukca/ -dükce ekleri de hep c- iledir: baş-da, budak-dan, bat-di, aç-dur-, it-dükleri, yok-durur, adet-ce, gök-cek, dansı-k- ci, olduk-ca gibi. -t->-d-, -k->-g-, -k- > -g- değişimi ile iki ünsüz arasında bulunan tonsuz ünsüzler de tonlulmuştur: bulit / bulidina, ögüt/ögüdü, yut-/yuda (yutsun), it- / idevüz (=edelim), bırak- / biragurın, yoklık / yokligin, sünük/sünüğü (= kemiği) gibi.

9. Ünsüz ikizlenmesi: Bazı ses düşme ve değişimeleri sonunda birkaç kelimedeki -ss- şeklinde bir ikizlenme görülür: asig > assi (=fayda), idisi > issi > issi (=sahip), isig > issi (= sıcaklık, hararet), us (= akıl) > ussunı gibi.

10. Eski Anadolu Türkçesinde seyrek olarak ünsüz ve hece düşmesi olayları ile ünsüz türemesi ve hece aktarımı (métathèse) gibi olaylara da rastlanır. bol->ol-, berkle->bekle-, geltür->getür-, oltur->otur-, suw > su şeklindeki değişimelerde b-, -r-, -l-, -w ünsüzlerinin eriyip kaybolması söz konusudur.

Metinlerde ur-, igid, ilan, ilduz, irak, in, işriş- gibi ve y-'siz örnekler görülebildiği gibi, bunların birer v- ve y- ilişmesi (prothèsē)'ne uğramış vur-, yigid, yilan, yalnız, yarak, yin, yiriş-, yit-, yigren- gibi şekilleri de yer almıştır.

karva- (=kavramak), tobra (=torba) ve horyad (=hoyrat, Rumca aslina uygun olarak) kelimelerinde de bugünkü şekillerine oranla birer hece aktarımı görülmektedir.

Şekil bilgisi: Eski Anadolu Türkçesinin bugünkü Türkçeden ayrılan başlıca şekil bilgisi özellikleri şunlardır:

İsim: İyelik ekleri kelimeye 1 ve 2. şahıs teklik ve çokluk şekillerinde hep yuvarlak, 3. şahıs teklik ve çokluk şekillerinde hep düz olarak eklenir: bag+um, iş+ümüz, at+uŋ, ussu+ŋuz; dost+i, göz+i, ev+leri gibi.

Hal eklerinin çoğu bugünden farklı değildir. Yalnız ilgi hali (genitivus) eki hep +uŋ/+iŋ, +nuŋ/+nūŋ şeklinde yuvarlak ünlül ile, bulunma (locativus) ve ayrılma (ablativus) hali ekleri de hep +da/+de, +dan/+den şeklinde d- iledir: ilan+uŋ, siz+iŋ, ayı+nuŋ; kulbık+da, at+dan, sovik+dan gibi.

3. şahıs iyelik eklerinden sonra +n yüklemeye (accusativus) hali eki kullanılmıştır: ayag+i+n (=ayağını), arka+si+n (=arkasını), düs+i+n (=rüyasını), uc+i+n (=ucunu) gibi.

Hal eklerinin kullanılışında bazı ayrılıklar göze çarpar. Örnek olarak yalnız hal (nominativus) yüklemeye halinin yeri tutabilir: yavuz hulu kişi (=kişiyi) evde komamak gerek gibi.

İyelik eki almış isimlerden sonra ilgi görevi çok defa ilgi hali eki almadan karşılaşmıştır (eksiz belirtili isim tamaması): benüm atam kardaşı kızı (=babamın kardeşinin kızı), göksüm penceresi, gönlün gözü (=gönlünün gözü), zülfün kemendi (=zülfünün kemendi), düşümüz ta'bırın gibi. Daha çok manzum metinlerde olmak üzere, 1 veya 2. şahıs iyelik ekli kelimelerden sonra, belirtme görevi yüklemeye hali eki kullanılmadan da karşılaşmıştır (eksiz yüklemeye hali): gönlüm aldı, göksüm sovidam, kanıuz döküb, kardaşcugumuz vir gibi.

Bazan fiiller yönelme hali yerine yükleme hali eki almıştır: togri yoli (=yola) varmadı; salayı Yusuf ardunu (=ardına) özür; taparıdum ben seni (=sana) gibi. Yönelme hali ekinin yükleme ve bulunma hali için kullanıldığı yerler de vardır: dirler alıban gitmege (=gitmeyi); hayrete (=hayrette) bırakdı gibi.

-mak/-mek mastarından sonra gelen yönelme hali eklerinde bazan herhangi bir görev yok gibidir: bunuñ gibi dosta i'timad kilmaga (=kılmak) yaramaz. Yönelme hali bazan ile edatının yerini tutar: bu tamaşa meşgul olup; ol ümmide (=ümit ile) kim afv ide padşah. Olumlu ve olumsuz geniş zaman isim-fiiline gelerek ur- fiili ile kullanılan yönelme hali eki, bir işi "yapar gibi olmak", "yapar gibi görünmek" anlamını verir: bu işi görmezde urdu v.b.

Bulunma hali eki +da/+de bazan yönelme hali görevi ile kullanılır: ol terazu kefesinde (=kefesine) Yusuf kodular; biz dahi bu ayet altında dahil olavuz gibi.

Eski Türkçe devrinden bir kalıntı olarak +da/+de ekinin ayrılma hali görevini devam ettirdiği yerler vardır: alnında (=almından) öpdi; Beşir elinde (=elinden) gömlegi Ya'kub alur; yig andan ki aşda (=aşdan) yuyasın v.b.

Eski +dn/+din ayrılma hali eki ancak öñ+din (=önce), bu yanya +din; iki yanya+din (=iki taraftan); sag+din yanya gibi kalıplışış zarflarda yer almıştır.

Eşitlik hali (äquativus) gösteren +ça/+ce, +ca/+ce eki, "gibi, kadar, göre" anımları ile oldukça geniş bir kullanılış sahiptir: ton+ça (=top gibi), Kazan+ça (=Kazan gibi) olmasın; tag+ça (=dağ kadar); saman+ca (=saman kadar), kızılıcık degnegüm+ce (=değneğim büyülüğünde); agırın+ca (=ağırılığınca) baha, dilegin+ce, hükmin+ce; zamanca (=zamana göre) olmaduk v.b. Bu ekin "zamanda" ve "yerde" sınırlama (limitativus) görevi ile kullanılışı yalnız karışık dilli eserlerde göze çarpar: bu deme+ce, bis yilga+ça gibi. Ekin öñince (=önü sıra, önden), akabince (=arkasından), soninca (=sonunda), yolumca (=yolundan), yırlı yirince (=yerli yerinde), soyuncia (=soyunun iktizası olarak) gibi zarf olarak kullanılan kalıplışış örnekleri de boldur. Aynı durum bunca, buncası, nice, niceci (=nasıl?), nice bir (=ne vakitte kadar) gibi zamir kalıplışışları şeklinde de görülür.

İle edati ile bunun ekleşmiş şekli olan +la/+le, +lan/+len eklerinin vasıta hali (instrumentalis) için kullanılışında bugündünden ayrılan bir durum yoktur: odun ile, gönyüldeslerle, otuz tokuz yigitlen gibi.

Eski Türkçeden devam edegelen +n vasıta hali eki, yer yer işlekliğini devam ettirmekle birlikte, daha çok kalıplışış yer ve zaman zarfları durumundadır: göz+i+n (=gözü ile) gördi; güc+ün (=güçlükle), dün+in gün+in (=gece gündüz), gündüz+in (=gündüzleyin), yay+in (=yazın), susuz+in (=susuz olarak), yalnuz+in (=yalnız olarak), ol vaktin (=o vakit), sag+in sol+in (=sağı sollu), yir yir+in (=yer yer), an+in (=o sebeple) gibi.

Benzetme edati gibi'nın yerini tutan +layın/+leyin (<+la-y-in) de bir isim çekimi eki durumundadır: kömür+leyin, yagmur+layın, benci+leyin, anci+layın gibi.

+ra/+re yön gösterme (directivus) eki canlıdır ve pek güzel kullanılışları vardır: taş+ra (=dişariya) saldı, das+ra (=dişariya) gitti, yolu+ra (=yoluna), depe+re (=tepeşine), göksi+re (=göksüne); ol begi ol deqlü yüzü+re gözl+re ve bogazı+ra ve karnı+ra dürterdi kim öldürdü gibi.

+aru/+erü ve bundan kısaltılmış *+ru/+rü* yön gösterme ekinin kullanılışı daha sınırlıdır: *arka+ru* (=arkaya), *an+aru* (=oraya doğru, oraya), *yaŋ+aru* (= o yana), *kancı+ru* (=nereye?) v.b.

İçün edatı, orta hece düşmesine uğrayarak ve eklendiği kelimeye yanaşarak, *+çun/+çün* şekliyle bir "sebep gösterme" eki durumuna geçmiştir: *anuŋ+çun*, *gendüz+çün* gibi.

Sifatlar: Belirtme sıfatı olarak kullanılan sayı adları bugünkü gibidir. Yalnız, bazlarında ses değişikliği görülür: *bış, yidi, tokuz, yigirmi* gibi.

+inci/+inci eki ile yapılan sıra-sayı sıfatlarında ek hep düzdür: *dörd+inci*, *on+inci*, *tokuz+inci* gibi. Nadir olarak *iki+nç* gibi kısaltılmış şekiller de vardır.

Niteleme sıfatları boldur: *bilüsüz* âdem, *ince bil*, *yavuz göz, karaŋu* (=karanlık) *gice* gibi. Sıfatlarda karşılaşılma (comparativ) ve üstünlük (superlativ) dereceleri *+rak/+rek* eki ile karşılanır: *yig+rek* (=daha iyİ), *katı+rak* (=daha katı), *ulu+rak+dur*, *Taŋrı bilici+rek+dür* (=en iyi bileydir). *Bu, su, ol* işaret sıfatları yanında, bunların *sol, oşbu, uşbu, işbu* gibi birleşik olanları da vardır: *ol sözi, sol p̄ri, oşbu sözleri* gibi.

Zamirler: Şahıs zamirlerinde, 3. şahıs, *ol* ve *olar* şeklinde *ile* bugünden farklıdır. Bu şahsin çekiminde *anu*, *ani*, *anuŋ, anda, anlar, anları, anları* gibi bir ayrılık da göze çarpar. İşaret zamiri *bu, su, ol'dur*. Çokluk şekilleri *bular, sular* ve *olar'dır*. Şahıs ve işaret zamirlerinin çokluk şekilleri, *ile* ve *icün* edatları alırken araya bir ilgi hali eki girer: *bunlarulla, bunlaruŋcün* gibi.

Dönenşlüük zamirleri *kendü, gendü, öz* ve *kendüz* (< *kendü öz*)'dır. Aynı zamanda soru zamiri olan *kim* ve *ne'den* başka *ayruk* (=başkası), *kamu, kamusu* (=hepsi), *biregü* (=birisi), *kankısı* (=hangisi?), *niceler* (=pek çokları), *özgeler* (başkaları), *dükeli, dükeli* (=hepsi), *degmesi* (her birisi) gibi çeşitli belirsiz zamir türleri vardır: *yüzin ayruga döndi, biregü görse, kamu fanı vü bakı, kamusundan yigrek, kankısıyla eyleye cenc, dükelisinagli, degmenüz* (=her biriniz) v.b.

Bağlama zamiri *kim* ve Farsçadan geçme *ki*'dir: *nice begler kim dilerlerdi ani, mesel kim didiler, ol ki saf baglar, n̄ efsane ki var* v.b.

Zarflar: Zaman zarfi olarak *indi,imdi, dünle, yarınası* (=yarın), *girü* (=sonra), *kaçan* (=ne zaman ki, vaktaki), *hemise* (=daima), *cü, çün* (=vaktaki), *nice bir* (=ne zamana kadar) gibi doğrudan doğruya zarf olan kelimelerle, isim ve sıfat durumunda Türkçe ve yabancı asılı pek çok kelime kullanılmıştır. Bunların başlıcaları: *dün gün, dün ü gün, bugur* (> *bu ogur*), *sol dem, sol oht* (= o vakit), *ol ohtun, şolok dem, geh, gehi* (=bazan), *nâ-geh* (=ansızın), *subhdem* (=sabahleyin), *her subh, bir nefes, pes* (=sonra), *andan* (=ondan sonra), *ilkin, öndin* (=önce), *müdâm* (=daima), *dem-be-dem* (=zaman zaman), *ol vakt, hemân* v.b. -*a dek, -a degin, -dan girü* gibi edat grupu halinde olanlar da vardır.

Yer zarfları olarak *önince, ardınca, ilerü, karşu, ara, kanda, her kanda, girü, berü, içерü, kancaru, anaru* (=öte, öteye), *tapa, dapa* (=tarafa, yöne) gibi kelimeler yer almıştır.

Miktar zarfları, bugün kullanılmayan *katı, top, key, gey* (=pek), *iŋen, iŋen* (=pek), *telim, delim* (=çok), *öküs*

(=çok), *yigin, yegin* gibi kelimelerle sıfatlardan yapılmış bir *zerre, bir semme* (=pek az), *nice* (=bol), *yavlak* (=pek) gibi kelimelerdir. Miktar zarfları kelime tekrarı ile de yapılabılır: *az az, biŋ biŋ, bölük bölük, dese dese, katre katre* gibi.

Bugün kullanılmayan başlıca tarz zarfları şunlardır: *eyle* (=öyle), *eyle kim, bu deŋlü* (=böyle), *bu resme, su resme, buncilayın, ancilayın, niceme* (=nice, pek çok), *onat* (=iyice), *bayık* (=şüphesiz), *yaluŋuz* (=ancak), *ayruk* (=başkaca), *anca* (=o kadar), *aŋsuzda* (=ansızın), *aŋul* (=yavaş, yavaş), *tíz* (=cabucak), *ser-â-ser, dest-be-dest* (=elden ele, peşin), *nâ-gehân* (=ansızın), *yavuz* (=kötü), *yavlak* (=pek), *geŋez* (=kolaylıkla), *genşüzin* (=istemeye-rek), *arkun arkun* (=yavaş yavaş, ağır ağır), *lacerem* (=elbette), *pare pare* (=parça parça) v.b.

ne?, nice bir? (=ne zamana kadar?), nişe? (=nasıl?), nite? (=nasıl?), kani?, kandan? (=nereden?) gibi zamir kökenli olup da soru zarfı olarak kullanılan kelimeler vardır: *nice bir çalına bu tabl-i heves; nişe dür döker? anuŋ giçegin nite bilem? nusret nice umalum? kandan saralum?* gibi.

Edatlar: Eklendikleri isimlerle öteki kelime sınıfları arasında geçici bağlar kurma görevi yüklenmiş olan başlıca edatlar şunlardır: *bigi, gibi, teg, deg, ile, bire, bile, içün, Farsça bâ* (=ile). Bu edatlar isimlerin yalnız, zamirlerin ilgi halteri ile kullanılır: *yil bigi, anuŋ bigi, kalem teg, gün deg, azmagila, evi bire, rişvetiçün, dâsiṭân-i dîvâne bâ Husrev* gibi. *asaga, aşuru, ötürü, berü, gerü, önden, özge, yana* gibi edatlar ayrılma hali isteyen edatlardır: *ağaçdan aşaga, dîvârdan aşuru, çohdan berü, andan ötürü, senden özge* gibi. Yönelme hali isteyen *dek, degin, Farsça tâ* edatları sınırlanır gösterir: *subha dek, şimdiye degin, tâ kiyâmet* gibi.

Taşra, anaru, üzre, üstine gibi başka kelime sınıflarından alınıp edat olarak kullanılan "yalancı edatlar" da vardır: *anuŋ buyrugündan taşra olmazlar; ol deŋizden anaru* (=öteye); *sehr üstine* gibi.

Bağlaçlar: Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan Türkçe ve yabancı asılı pek çok bağlaç kullanılmıştır. Bunlardan *ger, ci-ger, eger, egerci, veger, veger-ni* (=yoksa), *bârî* şart bildiren bağlaçlardır: *ger dü cihân olursa...; ci-ger âzâdeleldür; egerci kâfûr yagdurur; egerci sen Rûm müezzinîyisen; veger kimse tuta nâ-mahreme göz; veger-ni cem' idüp saçuŋ çözügin* v.b.

Ammâ, illâ (=ancak, ne var ki), *eyle olsa, lik, likin, veli, velîkin* bağlaçları sınırlama gösterir: *ammâ pâdişâh ögütin üşenmek olmaz; eyle olsa pâdişâhlik başarılıymaya; lik dilber bî-vefâdûr; velîkin dürri yogidi sadefde* v.b.

Zîrâ, çün (=mademki), *çünki, çunkim, sebep, meger, illâ, istisnâ; ya, yâhud, dahi, dagi ve u/ü, vu/vü atif* gösteren bağlaçlardır: *çün bu işe kadem urduk komak yaramaz; nemûz gözede didi illâ korkdu; güher dahi bulunmaya; mekr ü hîle birle; yil ü su od u toprak* v.b.

Ne... ne, nite ki, nite kim, pes (=bunun üzerine, daha sonra) gibi sira sözleri ve cümleleri olumsuzluk, pekiştirme ve sonralık görevi ile birbirine bağlayan bağlaçlar da vardır: *bu bir ağaçdur ne göresi gözü var ne işidesi kulagi; nite ki zehr ü tiryâk ikisi bir ma'dinden gelür; pes kuşlar gögercin öğüdin kabûl kıldılar* gibi. Metinlerde, yardımcı cümleleri temel cümleye bağlayan *ki* ve *kim* bağları da yaygındır. *Ol kuyvetiŋ yokdur ki ilâmla pençe urasın; nice yıldur ki gol*

çopanuñ ardına düşmişsin; işitdiim kim bir arslan varidi kim... v.b.

Ünlemeler: Eski Anadolu Türkçesinde seslenme ünlemeleri *iy*, *i* (<*iy*), *hey*, *î*, *eyâ*, *â*, *yâ*'dır: *iy karındañ, i cân, hey ne korkarsın! eyâ vasl ehli, yârâ* (=ey yar); *yâ Rab* gibi.

İşaret ünlemeleri *uş*, *uşda*'dır: *uş yok nihâyet; uşda tîgîn uşda başum; uşda benem* gibi. *Oşbu, uşbu, işbu* şekilleri daha çok işaret sıfatı olarak kullanılmıştır.

Füll çekimi: Şahis ekleri: Çekimli fiiller bir oluş ve kılışı bir şahsa ve zamana bağlı olarak bildiren kelime türleridir. Çekimli fiillere gelen şahis ekleri, zamir kökenli ekler ve iyelik eki kökenli ekler olmak üzere başlıca iki gruba ayırlır.

Bildirme (edat-ı haber, cevher fiili)'nin şimdiki zamanda kullanılan 1 ve 2. şahis ekleri zamirlerden, 3. şahis eki *dur*-fiilinden gelişmiştir. Bugüne göre farklı olan ekler söyledir:

1. şahis teklik ve çokluk ekleri *-van/-ven, -am/-em, -vuz/-vüz, -uz/-üz*'dür. *kuluñ-van, yazuklu-van* (=günahkârım), *dôst-ven, gögercin degül-ven, ben-em, mest-em, gâfîl degül-em*; *bîçare-vüz; ne-vüz?* *degül-üz* gibi. 1. şahis teklik ekinin *-vam/-vem, -in/-in* şekilleri de görülür: *sayruvam; ben ne-vem? kul-in; nökeri-y-in* gibi. Genişletilmiş *-van-nun/-venin* şekli seyrektr: *ben-venim* gibi.

2. şahis eki *-sin/-sin, -siz/-siz*'dır. Bugün olduğu gibi yuvarlak şekilleri yoktur: *eyü-sin, konuk-sin, kör-siz* gibi.

3. şahis eki *-durur/-dürüür, -dur/-dür-dür*: *geñez-durur; var-durur; yoh-durur; senüñ-dür; ol günes-dür* gibi. Bildirmenin olumsuzu *degül* kelimesi veya bunun *-dur/-dür* eki ile genişletilmiş ile yapılır: *aceb degül; açuk degüldür* gibi. Çekimli fiillerin görülen geçmiş zaman ve şart kipi dışında kalan kiplerinde şahis ekleri zamir kökenlidir: *gelür-em, aça-sız, ire-vüz, virüb-siz* (=vermişsiniz) gibi.

Görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekiminde kullanılan ve iyelik kökenli eklerden gelişen şahis ekleri bugündünden pek farklı değildir: 1. şahis *-m, -k/-k*; 2. şahis *-η, -ηuz/-ηüz*; 3. şahis *-lar/-ler*'dır.

Füll kipleri: Çekimli fiillerin haber ve dilek kipleri grupta ayrılabilen başlıca türleri sunlardır:

Haber kipleri: *-di/-di* geçmiş zaman eki ile kurulan bu kip 1 ve 2. şahis teklik ve çokluk çekimlerinde hep yuvarlak, 3. şahis çekiminde hep düzdür: *sev-düm, sign-duk, ayl-duş, kil-duñuz, düs-di, ko-dilar* v.b.

Yapılan işi kesin bir yargıya bağlayarak bildiren belirli geçmiş zaman *-ipdur/-ipdür, -ipdurur/-ipdürüür* ekleri ile kurulur. Bu ekler bugünkü *-mîstir* ekinin yerini tutarlar: *ar-upsun* (=temizlenmişsin); *boyin vir-üpdür; bir ilan sarmas-*-ipdurur gibi.

Anlatılan geçmiş zaman eki *-mîş/-mîş*, dudak benzesmesinden kaçınan çekimi ile bugünden ayrılır: *düş-mîsem, getür-mîsüz, dimîs-sin, göm-mîssiz, tutus-mîsler* gibi.

Geniş zaman kipinin olumlu *-ur/-ür, -ar/-er* ve *-r* ekleri, olumsuz *-maz/-mez* eki ile karşılanır. Aldığı şahis ekleri çeşitlidir: *kal-ur-an, sor-ar-van, öldür-ür-in, dur-ur-vam, başar-ur-vanın, id-er-ük, bil-ür-sin, gel-ür-siz, üşen-ür-siz, geyür-ür, yat-ur-lar; kayır-maz-van, râhat ol-imaz-uz, bil-mez-üz* gibi.

Eski Anadolu Türkçesinde *-a/-e* (<*ga/-ge*) de bir geniş zaman ekidir. Ancak, bu ek tarihî gelişme şartlarına uygun olarak kesin geniş zamandan çok şimdiki zamana ve

gelecek zamana kayan bir geniş zaman eki durumundadır: *bıragub otura* (= otur); *san-a-sin açıl-ma-y-a* (= açılmaz sanırsın); *ir-e-vüz; ol-ma-y-a-vuz* gibi.

Geniş zamanın hikâyeye ve rivayet şekilleri bugün olduğu gibi *i- filinin ekleşmiş -di/-di* ve *-mîş/-mîş* şekilleri iledir: *gel-ür-di; di-ye-di; id-er-mîş* gibi.

Şimdiki zaman için özel bir ek yoktur. Genellikle yukarıda belirtilen geniş zaman ve *-a/-e* istek ekleri ile karşılanır: *ve bil-ür-em ki* (=biliyorum ki) *bu zañfun sebebi açılkıdúr; anıñ mekrinden emîn ol-imaz-am* (=olamıyorum) ve *gaddârlığın gider-imez-em* (=gideremiyorum); *dükeli áfet-den emîn ol-a-vuz* (=olmaktayız) gibi.

Şimdiki zamanda süreklilik sağlamak için bir tasvir fiili kuruluşundaki *-a/-e durur* ve *-a/-e yorur* şekilleri kullanılır: *gör-e turur-am* (=görüyorum); *kaç-a turur* (=kaçıyor); *gümürden-i durur* (=homurdanıyor); *oyna-yu dururları* (=oynuyorlardı); *seyrân ed-i yorur; geç-e yorurken* (=geç-yorken) gibi.

Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik gelecek zaman eki *-isar/-iser*'dır: *öl-iser-em, bul-isar-sen, uç-isar, ol-isar-dur, görme-yiser-üz, eyle-yiser-ler, kil-isar-lar-dur* gibi. Bazan şahis ekleri alarak *-ası/-esi* gelecek zaman isim-fil ekinin de bir çekimli fiil gibi kullanıldığı görülür: *ecel geldükde lâbüd gid-esi; eyle ol-ası-sin; bunları pâdişâhi ol-ası degülsin; öküz katılık gör-esi-dür* v.b. Gelecek zaman kipi bazan geniş zaman, çok defa *-a/-e* istek ekleri ile de karşılaşmıştır: *bu zahmetün râhatın sen gör-e-sin* (=göreceksin); *ne di-ye-ler* (=diyecekler) gibi. Gelecek zamanın *-sa/-se + gerek* şekli ile karşılaşıldığı yerler de vardır: *et-se-m gerek; ol-sa gerek* gibi. Tek tük rastanan bir gelecek zaman eki de *-acak/-ecek* tir. Bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde partisiplikten çekimli fiilliye yeni geçmeye başlamış bir ek türü olduğundan, yalnız 3. şahis teklik ve çokluk çekimleri ile yer almıştır: *kan-da var-acak-dur; alnuñ tagla-y-acak-lar-dur* v.b.

Dilek kipleri: Bu grupta yer alan kipler şart, istek, gereklik ve emir kipleridir. Temel cümledeki bir oluş ve kılışı şartla bağlı olarak gösteren şart kipi, *-sa/-se* eki ile kurulur. Bu ek ya doğrudan doğruya fiil kök ve tabanlarına eklenir: *yaz-sa-m, bin-se-m, dut-sa, apar-sa-vuz, sohbet it-se-vüz, bul-sa-ηuz* gibi. Yahut bugün olduğu gibi olumlu ve olumsuz geniş zaman eklerinden sonra getirilir: *kal-ur-sa-m, dut-ar-sa-η, inan-maz-sa-η, aña-la-r-sa-vuz* gibi.

Sart kipinin yer yer *-a/-e* istek eki ile karşılaşıldığı görülr: *her kimün bir emîn yirde yurdi ol-a* (=olursa), *anda dirlîk bul-a; her kim gendü kavmin agûrla-y-a* (=ağırlar-sa) *gendüzin agûrlamış olur* gibi.

İstek kipi *-a/-e* eki ile kurulur. Çekiminde bugüne göre epey farklılık vardır: *çıkış-a-m, dön-e-m, vir-e-y-in, çıkar-a-y-in, aña-sın, gör-e-sin, diñlen-e-vüz, işid-elü-m, um-alu-m, koy-a-sız, ilt-e-siz, di-ye-ler* v.b. Bu ekin geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve şart kipi yerini tutan kulanıllıkları da göze çarpar.

Gereklik kipi için özel bir ek yoktur. Genellikle *-a/-e* istek ve *-sa/-se* şart eklerine gerek ve gerekdür kelimeleri eklenerek yapılır: *gerek oldür-e-m* (=oldurmeliyim); *gerek-dür kim korkma-y-a-sın; bil-se-m gerek; yirine git-se gerek* gibi. Metinlerde *-a/-e* istek ekinin yalnız başına "gereklik" bildirdiği yerler de vardır: *vâcibdur ki aybin sakla-y-a-lar* gibi. Bazan *gerek* ve *gerekdür* kelimelerinin fiillerin mastar şekilleri üzerine getirilmesi ile de karşılaşır: *söylemek ve işitmek gerek, sakınmak gerekdir* gibi.

Emir kipinde her şahıs için ayrı asılda gelen ekler kullanılmıştır. Çekimi bugüne göre farklıdır. 1. şahıs çekimi istek kip ile birleşir: *var-ayın, vir-eyin, kil-alum, gül-elüm* v.b. 2. şahıs teklik şekli eksiz veya *-gil/-gil* eklidir: *al, dön, yoldaş ol, bil-gil, al-gil, vir-gil* gibi. Çokluk şekli *-η, -uη/-üη* ekleri ile kurulur: *aŋla-η, dagıl-uη, kigır-uη, oyna-ηuz, gizle-ηuz, kil-uηuz* gibi. 3. şahıs teklik ve çokluk şekilleri *-sun, -sunlar* ekleri ile kurulur: *art-sun, eyle-sün, di-sünler* gibi.

Füllerin birleşik şekillerinde bugüne göre farklı bir durum yoktur. Hikâye, rivayet ve şartın tarzları *i-* fiili ile yapılır. Yalnız, bazan geniş zamanın rivayetinden sonra şart eki gelince *-missa/-misse, -misa/-mise (<-mis-sa <-mis ise)* şekli ortaya çıkmakta ve "şartın rivayeti" veya "farazî şart" anlamını vermektedir: *hoş menzil idi dehr degül-misse (=olmasaydı, olmamış olsaydı) fenâsi; dökeydûñ elünde-misse (=elinde olmuş olsa, olmuş olsaydı) Âb-i hayat; Türk dilini bilür-miseydüm (=bilmış olsaydım); elümde-misse (=elimde olmuş olsaydı)... didi boyunduruk/ ne yük tartadum ne ola-dum aruk* v.b.

Soru eki *-mi/-mî* dir. Ekteki ünlü daima düzdür. Fiil çekiminde ekin yeri bakımından bugündünden farklı bir durum yoktur.

Birleşik fiil yapan yardımcı fiillerin en yaygını *it-, eyle-, kil-, ol-, bul-, dut-, gel-, gör-, var-, vir-, tur- ve ur-* tür. Bugündük Türkçede *et-* ve başka yardımcı fiillerle karşılaşan bir kısım birleşik fiillerde *kil-* ve *eyle-* yardımcı fiilleri kullanılmıştır: *ihmâl kıl-, harâb kıl-, eser kıl-* (=tesir etmek), *kasd kıl;* *nazar eyle-, nisbet eyle-, cem' eyle-* gibi. *karar dut-* (=karar kılmak), *ma'zur dut-* (=mazur görmek), *ziyana var-* (=ziyan olmak), *hâzır gel-* (=hazır olmak), *muâvin gör-* (=yardım etmek), *kadem ur-* (=ayak vurmak, başlamak) gibi birleşik fiiller de bugüne oranla farklıdır.

Tasvir fiilleri: Bu grupta giren yeterlik (iktidar) fiilinin olumluşu *bil-*, olumsuzu *u-* fiili ile yapılır. Bugündünden farklı durumu olumlu ve olumsuzda *-a-/e* yerine daha çok *-i-/i* ve seyrek olarak *-u-/ü* zarf-fiilinin kullanılmasıdır: *başar-i bilür-señ, sakla-yu bile mi? başar-i-maya, bul-i-mazan, alda-yi-maz* gibi.

Gör- tasvir fiili, esas fiilin anlamına "sürekli bir gayret" inceliği katar: *işle-yü gör-, ögütle-yü gör-, çekin-i gör-* gibi.

Ko-, bir işin yapılip bitirilmiş olmasını gösterir: *çöm-legi ört-e kodı* v.b.

Yat-, yoru- tasvir fiilleri süreklilik gösterirler: *düril-üb yatur, boyan-ub yatur; yi-r yorur; geç-e yorur* gibi.

Uzaklaşma gösteren *i-* tasvir fiili *vir-* fiili ile birleşmişdir: *viribidi* (=gönderdi), *viribiyelüm* v.b.

-r, -ur/-ür ol-, bir oluş ve kılışın alışkanlık haline geldiğini gösterir: *taŋla-r olur, bisle-mezi oldı, dut-ar olursa, aŋla-olıcak* gibi. *-ası/-esi ol-*, niyet, karar, ihtimal ve teşebbüs gösterir: *koyup kaç-ası olursavuz;asd id-esi olursa; suya çök-esi olursam; nâgâh çengâline giriftâr ol-ası olursavuz* v.b. *-acak/-ecek ol-*, bugündü gibi niyet, istek gösterir: *deg-ecek olurisan* gibi.

İsim-fiil (participium)'ler: Fiillerin zamana bağlı sıfat ve isim şekilleri olan isim-fiiller yalnız, iyelik veya hal ekleri almış olarak cümle içinde bir isim, bir sıfat gibi kullanılmışlardır. Bunlar yardımcı cümlelere fiillik ettilerinde, yine ana cümlenin öznesini, nesnesini veya predikatını niteleyen birer sıfat durumundadırlar. Kullanılışları bugündünden pek

farklı değildir. İçerinde çekimli fiil olanları da vardır. Tür olarak geçmiş zaman için *-duk/-dük, -mis/-mis; geniş zaman için -ar-/er, -ur/-ür, -maz/-mez; geçmiş ve şimdiki zaman için -an-/en; zamanda alışkanlık ve süreklilik için -ici/-ici; gelecek zaman için -acak/-ecek ekleri kullanılmıştır.*

-duk/-dük: olma-duk nesne, di-düğ+uη nesneler, tog-dug+i gün, bin-düğ+i at, uçur-dug+umuz vakt, it-dük+leri izzet v.b.

Bu isim-fiil aç-dug+um, ol-dug+m (=olduğu), cık-dug+int, san-duk+lari, di-dük+lere örneklerinde yalnız başına birer isim durumundadır. İyelik ekleri ve ayrılma hali eki almış olan -duk/-dük sebep,+ca/+ce eki almış olan -duk/-dük zaman zarfi durumundadır: *gici-düğ+in+den* (kaşındığı için), *iv-düğ+in+den* (=acelesinden dolayı), *getür-i bil-dük+ce, var-duk+ca* (=gittikçe) gibi.

-mis/-mis: göger-mis ekin; cihân gör-mis ve işler sınamış kişi; ol delür-mis+e; göŋli tutus-mis+uη-dur v.b.

-ar-/er, -ur/-ür, -maz/-mez: es-er yıl; tog-ar gün; fehm ögred-ür kişi; bil-ür (=âlim) dahi bil-mez (=cahil) kişi, sev-er+lerümüz+den; uyi-r+dan (=uyuyan kimseden); gör-meze+ur; uyi-r+a ur- gibi.

-an-/en: Bugünden ayrılan farklı bir kullanımı yoktur.

-ici/-ici: Bir oluş ve kılışa süreklilik veya alışkanlık gösterir. Örnekleri boldur: *konuk agrala-y-ici, eyd-ici, yirt-ici lar serri, fitne kopar-ici* v.b.

-ası/-esi: Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde yer alan bu ek, ilk defa Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkmakla bu devir için bir yenilik sayılır. Kesin gelecek zaman gösterir: *gör-esi göz; yi-yesi vakt; işid-esi kulagi; dahi kapumuz yok sigin-ası; taraklı bilemedi nid-esi+n* (=ne yapacağını); *yi-yesi* (=yiyecek, yemek) bisürdi; *ol ele gir-esi ma'lûm degül* v.b. *Ol-* yardımcı fiili ile: *suya çök-esi olurısam; kaç-ası olursavuz; bu agacuŋ yımışine iris-esi olurısaŋ* v.b.

-acak/ecek: İsim-fiil olara daha yeni kullanılmaya başladığından vakt, *yir* gibi belirli isimler önünde sıfat görevi ile yer almıştır: *dog-acak vakt; gir-ecek ve çik-acak yirler-in; korin-acak nesne* v.b. Bu isim-fil iyelik ekleri ile isim yerini tutar: *vir-eceg+uη vir; çik-acag+in bilmezler* gibi. *-dur/dür* bildirme eki ve *ol-* yardımcı fiili alarak predikat olabilir: *varacak yiri sinle ol-acak-dur; bilmezüz ki her bir kişi ne id-ecek-dür; deg-ecek olur iseñ* gibi. 1 ve 2. şahıs teklik ve çokluk ekleri alarak çekimli fiil olmaz.

Zarf-fiil (gerundium)'ler: Eski Anadolu Türkçesinde, zarf görevindeki fiil şekilleri demek olan zarf-füllerin bir kısmı, özellikle tercüme eserlerde, *ki* ve *kim* nispet zamirleri ile başlayan yardımcı cümlelerle karşılaşmışlardır. Bununla birlikte zarf-fiiller de boldur. Başlıca türleri sunlardır:

Tarz gösteren zarf-fiiller: *-u-/ü, -i-/i, -a-/e, -urak/-ürek, -iken, -ken.* Bunlar, esas fiilin tarzını veya dayandığı gayeyi gösteren zarf-füllerdir. *-a-/e, -i-/i* türü seyrektrir: *aŋla-yu* (=anlayarak) *isleyesiz; beli-je-yü* (=korkarak) *turu geldi; su iste-yü* (=istemek için) *ol baga ugradi; utan-i kizar-i var-di; gözümüz gör-e helâk olısuruz; dilküyi sor-a* (=sormak için) *geldi; dög-e dög-e; aglaş-u aglaş-u; otla-y-urak, açi-y-urak; kuc-arak* (=kucaklayarak); *ölmüş i-ken, fîkr olur-ken* gibi.

Zaman gösteren zarf-fiiller: Başlıcaları *-inça/-inçe, -in-ca/-ince, -incak/-incek, -icak/-icek, -icagaz/-icegez, -icagin/-icegin, -madin/-medin, -mazdin öñ, -ali-/eli* ve *-duk/-dük* isim-fiilinden genişletilmiş *-dukça/-dükçe, -dugincá/-düğince, -dukda/-dükde, -dugında/-düğinde* ekleri ile kurulanlardır.

Bunlardan *-inça/-ince*, *-inca/-ince* (<-ginça/-ginçe), hem bugün olduğu gibi cümledeki esas fiilin zamanını başka bir fiilin zamanına göre ayıran “-diği zaman” anlamını hem de “bir zamandan önce” ve “-incaya kadar” anımlarını verir: *tonı eski-y-ince*; *aç-ub eyd-ince*; *bırkaç ur-inca*; *girü varub ton gey-ince* (=giyinceye kadar) *eglendüm*; *ben gel-ince* (=gelinceye kadar) *sen kaput yap otur*; *bu mihnetden dağı kurtarusaq ölüncə sənə duacı olam* v.b. Bu ekin *olma-y-incek*, *geç-incek*, *eris-incegez*, *ol-incegaz* gibi genişletilmiş türleri de vardır.

Eski Anadolu Türkçesine has bir ek türü olan *-icak/-icek*'te zaman görevi dışında tezlik görevi de vardır. Bu görev, *-az/-ez* ekinin ilâvesi ile daha da güçlendirilmiştir: *ani gör-icek göglüm ürker*; *tavar işden kal-icak yimin kese-ler*; *ani bulma-y-icak söyle perişan olur*; *esen ol-icagiz*; *ki-yâmet kop-icagaz gelebek bigi dagila bu insan*; *kapagi aç-icagaz deye ki*; *ol-icagin*; *gör-icegin* v.b.

-madin/-medin: *-u/ü* ve *-p'*li zarf-fiillerin olumsuzudur. Bugünkü *-madan/-meden*'in yerini tutar. “-madan önce ve -maksızın” anımlarını verir: *and iç-medin el dutışalum*; *bil-medin nite diye*; *savaşa başla-madin göñüllere korkusı düşdi* v.b.

-ali/-eli (<-gali/-geli): Bugün olduğu gibi “bir zamandan beri” anlamıyla kullanılır. Berü edati, ayrılma ve eşitlik ekleri ile genişletilebilir. Her eserde rastlanmaz: *kıl-ali*, *ir-eli*; *id-el+den*; *ayru düs-el+den*, *gör-el+den beri*; *ölü-eli+nce* (=öldüğünden beri) v.b.

-duk/-düük ve *-an/-en* isim-fiillerinin eşitlik ve bulunma ekleri ile genişletilmiş şekilleri de birer zaman zarf-fiillidir: *böyü-en+de*, *düs-en+de*; *ak-duk+da*; *bil-dük+de*; *anlı-duk+ça*; *yıl es-düük+ince* gibi.

Atif bildiren zarf-fiiller: *-p*, *-up/-üp* ve bunun genişletilmiş türleri olan *-uban/-üben*, *-ubani/-übeni*, *-ubanın/-übenin*'dir. Kullanılışları eserden esere değişen durumlar gösterir. Çok defa bugünkü *-arak/-erek* zarf-fiilinin yerini tutar. *-up/-üp* dışında kalanlar bugün kullanılmışan düşmüştür. *aç-uban*, *del-üben*, *baglan-uban*, *çek-übeni*, *kalk-ubanı* v.b.

Türetme ekleri: Yukarıda şekil bilgisi dolayısıyla belirtilen ekler dışında kalan başlıca türetme ekleri şunlardır:

İsimden isim, sıfat ve zarf türeten ekler: 1. *+an/+en*: Bırkaç kelimedede yer alır. Görevi kesinlik kazanmamıştır: *er+en*, *ogl+an*, *kız+an* gibi.

2. *+çı/+çi*, *+ci/+ci*: Meslek adları veya bir işi alışkanlık haline getiren isimler yapar. Dudak benzesmesine akyarlığı ile bugünden ayrırlar: *av+çı*, *göz+çı*, *yol+çı*, *ilan+ci*, *danışık+ci* v.b.

3. *+daş/+des*: Ortaklık ve beraberlik bildirir: *karım+daş*, *gönül+des*.

4. *+ça/+çe*, *+ca/+ce*: Eşitlik hali ekidir. Kalıplasma yolu ile bazı isimler türemiştir: *Bogaz+ca Fatma*; *Kara+ça Çoban*; *Kısır+ça Yiğe Oğuz imrençesi* v.b. İlgili yerlerde gösterildiği üzere *ard+inca*, *öny+ince*, *kan+ça*, *yol+inca* gibi şekiller artık zarflaşmıştır.

5. *+çak/+çek*, *+cak/+cek* (<+ça ok). İsimlerden küçültme isimleri türetir: *topı+çak* (=topukçuk), *yalın+cak* (=çiplak), *kuzi+cagi*, *deli+cek* (=küçük delik), *tavu+cuk-ları* gibi. Kalıplasma yolu ile sıfat ve zarflar da yapmıştır: *gök+cek* (=güzel), *yiyni+ceklik* (=hafiflik), *tız+cek* (=çabucak) gibi.

6. *+çük/+cük*, *+cuk/+cük*, *+çugaz/+çügez*, *cugaz/+cügez*: Küçültme ve sevgi gösteren isimler türetir: *depe+cük*, *dere+cük*, *oglan+çugunu*, *kuyu+cuklar*; *kız+çugazum*, *göz+çügezün*, *ış+çügezinden* v.b.

7. *+rak/+rek*: Sıfatlarda karşılaştırma ve üstünlük derecesi gösterir: *katı+rak*, *ulu+rak*, *yig+rek* (=daha iyı), *beğenilmiş+rek* gibi.

8. *+si/+si* (<+sig/+sig): Benzetme gösterir. Örneklere seyrek: *ayruk+si* (=başka), *gerçek+si*, *cök+sü* (=egrice, bükülmüş), *kurum+si* (isli kül), *süci* (<süt+sig) (=şarap), *ölü+si* (=ölü gibi) v.b.

9. *+lik/+lik*: İsim ve sıfatlardan soyut anamlı isimler türetir. Dudak benzesmesine uyduğu yerler seyrek: *aşak+lik* (=alçak gönüllülük, tevazu), *gün+lik*, *tok+lik*, *togru+lik*, *nâzük+lik* gibi.

10. *+lu/+lü* (<+lig/+lig): İsimden sıfat türetir. Ekin ünlüsü hep yuvarlaktır: *at+lu*, *agu+lu*, *bag+lu*, *gusa+lu*, *tanışuk+lu* (=danişkılı) gibi.

11. *+suz/+süz*: *+lu/+lü* sıfat ekinin zıt anımlıdır. Yoluk gösterir ve uyuma girmez: *an+suz* (=onsuz), *bilü+süz* (=bilgisiz), *ilan+suz*, *tapun+suz*, *yazuk+suz* gibi.

12. Metinlerde seyrek olarak *+aç/+ec*, *+ak/+ek*, *+az/+ez*, *+cil/+cil*, *+sul/+sül* gibi eklerle türeltilmiş isim ve sıfatlara da rastlanır: *boz+aç* (=boza bakan renk), *yol+ak* (=patika), *yol+akçı* (=yolcu), *gög+ez* (=yeşermiş), *tavşan+cil*, *balık+cil*; *yoh+sul* gibi.

Filiden isim türeten ekler: 1. *-mak/-mek*, *-ma/-me*, *-m-ak/-ek*, *-amaç/-emeç*, *-n*, *-ç*, *-aç/-ec*, *-ici/-ici*, *-gaç/-geç* ekleri bugünden farksızdır.

2. *-ş*, *-ış/-iş*: Hareket ve oluş bildiren veya bundan kalıplasmış isimler türetir. Ekin ünlüsü hep düzdür: *bil-iş* (=tanıdık), *çal-ış* (=muharebe), *gel-ış*, *gör-ış* (=görüşme, müşavire), *in-ış*, *kir-ış* (=kırma, savaş), *sag-ış* (=sayı, hesap), *ur-ış* (=kavga, savaş), *yok-ış* (=yokus) gibi.

3. *-gu/-gü*: Ålet adları ile somut ve soyut sıfatlar türetir. Ek hep yuvarlaktır: *çal-gu*, *kay-gu*, *sev-gü*, *yan-gu* (=yankı), *iyi-gü* (=iyicek), *öne-gü* (=inatçı), *uy-ku* (<udi-ku) gibi.

4. *-u/-ü* (<-ig/-ig): Çeşitli anlamda isimler türeten bir ektir: *bil-ü* (=bilgi), *sev-ü* (=sevgi), *tap-u* (=hizmet), *ayr-u*, *asıl-u*, *um-u* (=ümit), *yap-u* gibi.

5. *-k*, *-uk/-ük*: Pasif anamlı somut ve soyut sıfat ve isimler türemiştir: *aç-uk*, *art-uk*, *beze-k*, *del-ük*, *otla-k*, *kon-uk*, *göyn-ük* (=yanık), *tanış-uk* (=müsavare), *sar-uk* gibi.

6. *-t*, *-ut/-üt*: Yer ve vasita bildiren isimler türemiştir: *ayr-it* (=kavşak), *bin-it* (=binek hayvanı), *aş-ut* (=aşılacak yer), *iç-it* (=içilecek şey), *yükle-t* (=yük hayvanı), *ög-üt* gibi.

7. *-gun/-güñ*: Daha çok tek heceli fiillerden pasif anamlı sıfatlar ve seyrek olarak isimler türetir: *ar-gun* (=yorumluş), *çap-kun*, *kaç-gun* (=firar), *sin-gun* (=kırılmış), *tut-gun* (=esir), *ur-gun* (=vurgun, yağma), *taş-kun* v.b.

8. *-güç/-güç*: Örneklere seyrek: *alda-güç* (=aldaticı), *çatla-güç* (=çatal, çatallı), *yüz-güç* (=yüzgeç) v.b.

9. *-di/-di*: Dönüşülüük tabanlarından bugün *-ti/-ti* eki ile türetilen isimlere denk isimler türetir: *akin-di* (=akıntı), *çırpin-di*, *yun-di* (=makas), *kicir-di* (=gicirti) gibi.

İsimden fiil türeten ekler: 1. *+a/+e-*, *+la/+le-*, *+al/+el-*, *+l-*, *+ik-/ik-*, *+ar-/er-*, *+rga-/rge-*, *+sa-/*

+se- ekleri bugünden farklı değildir: *kir+a-* (=ihtiyarlamak), *il+e-t-*, *bañ+la-* (=ezan okumak, şarkı söylemek), *beliñ+le-* (=korkmak), *al+al-* (=kızarmak), *buñ+al-*, *on+al-* (=iyileşmek), *koca+l-* (=ihtiyarlamak), *gic+ik-* (=geçikmek), *yes+er-*, *es+irge-*, *su+sa-* (=susamak) v.b.

2. +da-/+de-: *al+da-* (=aldatmak), *bag+da-* (=güreşte sarma takmak), *ün+de-* (=çağırmak, seslenmek), *gizi+da-* (=vizıldamak) v.b.

3. +i-/+i-, +u-/+ü-: *bark+i-* (=parıldamak), *berk+i-*, *berk+i-t-* (=berkleştirmek), *dar+i-* (=yağma etmek), *bay+i-* (=zenginleşmek), *yalab+i-* (parlamak), *kak+i-* (=kızmak) v.b.

Fiilden fiil türeten ekler: -n-, -l- dönüşülük ve edilgenlik, -s- işdeşlik, -t- yaptırma ve -i-/i-, -ik/-ik- ekleri bugünkü gibidir. Yalnız, kökle bu ekleri birbirine bağlayan bağlantı ünlüleridir. Bunların uyuma girdikleri yerler pek seyrektilir: *art-n-dı*, *bul-n-maz*, *beze-n-ür*, *büri-n-di*, *gör-in-e*; *bük-il-mış*, *ög-il-se*; *gör-iş-diler*, *sor-iş-dugum*; *okt-t-mış*; *sür-i-*, *toz-i-*; *kay-ik-* (=kaymak), *gez-ik-* (=gezinmek), *dur-ik-* (=duraklamak) gibi. -t- eki bugünden farklı olarak iki ünlü arasında -d-'ye dönüştürülmüştür: *ak-id-alum*, *sap-id-ur*, *oyna-d-up*, *uza-d-up* v.b.

-ma- olumsuzluk, -ar-/er-, -dar-/der- etirgenlik ve -y- kuvvetlendirme ekleri de aynen bugün olduğu gibidir: *eyleme-señ*, *sina-ma-mış*; *kop-ar-*, *gön-der-* gibi.

-ur-/ür-, -dur-/dür- yaptırma ekleri bugünden farklı olarak hep yuvarlaktır. Kullanılışı yaygındır: *ig-ür-*, *ir-ür-* (=eriştirmek), *pis-ür-*, *gey-ür*, *yit-ür-* (=eriştirmek) gibi. *art-*, *gey-*, *ir-*, *tat-*, *sız-* (=sezmek), *ört-* gibi fiillerin yaptırma şekilleri bugün -tr-/tr-, -dir-/dir- ekleri ile kurulduğu halde, Eski Anadolu Türkçesinde -ur-/ür- ekleri ile yapılmaktadır: *gey-ür-* gibi.

Bugün artık görülmeyen -gur-/gür- ve -z- yaptırma ekleri, Eski Anadolu Türkçesinde de belirli birkaç kelimedede gözle çarpar: *ir-gür-di*, *dir-gür-ürler*, *tur-gur-alar*, *em-z-ür-*, *ut-uz-di* (=yenildi), *tüt-üz-üb/düt-üz-üb* (=tüttürüp) gibi.

II. Osmanlıca, Türk yazı dilinin XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başına, Millî Edebiyatın dönemine kadar süregelen devresine verilen ad. Türk edebiyatının XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki devresi niteliği bakımından "klasik devir" olarak kabul edildiği için, bu devrenin yazı dili de klasik Osmanlıca vasfını taşıır. Osmanlıcanın, daha sonraki edebî gelişmelerde ve yazı dili anlayışına göre az çok değişiklik gösteren 1860-1911 yılları arasındaki devresi, kendi arasında Tanzimat devri Osmanlıcası, Servet-i Fünun ve Fecri Âti devirleri Osmanlıcası gibi alt bölgelere ayrılabilir.

XVI-XIX. yüzyıllar arası, edebî dilde yeni bir merhale ve Eski Anadolu Türkçesinden kesin sınırlarla ayrılmış bir dönemdir. XV. yüzyılın 2. yarısında bir geçiş devri wasfi taşıyan ve Türkçenin aleyhine doğru yol almaya başlayan yazı dili, saray ve aydınlar topluluğunda koyu bir Osmanlı-İslâm sisteminin yer alması, Arap, Fars dillerinin Türk diline işlemesi, Türkçenin yetersiz sayilarak hor görülmeye başlaması gibi sebeplerle, 50 yıl içinde bu geçiş devrinin gerektirdiği ikili özelliklerden sıyrılarak ve yeni edebî gelişmeler paralel olarak bütünüyle klasik bir yazı dili yapısına bürünmüştür.

XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devridir. İmparatorluğun sınırlarını genişleten askerî başarılarla, iktisadi gelişmelere ve Osmanlı hükümdarlarının Doğu ve

Batı'nın dünya siyasetinde hâkim duruma geçmelerine paralel olarak Anadolu ve Rumeli'nin büyük şehirlerinde, Bağdad, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Bursa, Edirne, Yenice-i Vardar, Üsküp gibi eski kültür merkezlerinde yeni canlanmalar ve büyük gelişmeler görülmüştür. Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli merkezlerinde birçok şair, yazar, mütercim ve bilim adamı yetimiştir. Ancak, bilim ve sanat hayatındaki bu geniş çaplı gelişmenin asıl merkezi ve en büyük faaliyet alanı, imparatorluğun da merkezi olan İstanbul olmuştur. Hükümdarın, vezirlerin ve büyük hükümet ricalinin sarayları, konakları şairlerin buluşma yeri haline gelmiştir. Bunun dışında, ticaretle uğraşan şair ve kalemler erbabinin dükkanları, bahçeleri, bazı tekkeler, zengin ve nüfuzlu kimselerin konakları, evleri de şairlerin toplantı yeri olmuştur. İstanbul'un meşhur kahvehaneleri edebî mahfiller halini almıştır. İmparatorluğun her yanından gelen şairler buralarda buluşmaya başlamışlardır. Bunlar arasında ilmiye mesleğine mensup olanlar, devlet memurları, tumar sahipleri, gemi kapitanları, zenginler, küçük ticaretle uğraşanlar, zanaat erbâbı, dervişler gibi toplumun her kesiminden gelen kimseler vardır. Hükümdarlara, ümeraya, zenginlere kasideler sunarak, onlarla ilgili olaylara tarih düşürerek, alıkları caizelerle geçenenler yahut bu yolla mevkî sahibi olmak isteyenler de vardır. En uzak sınır kasaba ve şehirlerine varincaya kadar ilk okulların açılmış, tekke ve medreselerin kurulmuş olması, yazı dilinin sınırlarının ve yayılma alanının genişlemesinde ayrıca rol oynamıştır. İmparatorluğun Rumeli şehirlerine sarf ettiği gayret bu yüzülda Rumeli'de birçok şair ve edibin yetişmesini sağlamakla kalmamış, Osmanlıca ile Rumca, Sırça ve Bulgarca arasında karşılıklı etkilerin doğmasına yol açmıştır. Bilim ve sanat hayatındaki bu büyük gelişme Osmanlıcanın etki alanını daha da genişletmiş, Doğu Anadolu'nun ve Irak-ı Arab'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden önce Azerî Türkçesini kullanan şairler, İstanbul sarayının manevî nüfuzu altına girerek Osmanlıca yazmaya başlamışlardır. İmparatorluğun bir parçası olan Kırım'da da Osmanlı kültürünün güçlendiği, Doğu Türkçesi yerine edebî dil olarak Osmanlıcanın yerlesmeye başladığı görülür.

Bütün bu gelişmelerle klasik Türk edebiyatı XVI. yüzyılda artık kuruluş devrini kapatarak sanat bakımından en yüksek noktasına ulaşmış olduğu halde, yazı dili, iç ve dış yapısı bakımından büyük değişiklikler geçirerek ağır, ağıdalı bir yapıya bürünmüştür. Daha önceki yüzyılların eserlerinde yer alan Türkçe kelimeler kaba ve ahensiz bulunarak terk edilmiş, yerlerine aruz vezninin kalıplarına uygunluğu da hesaba katılarak bunların Arapça ve Farsçaları getirilmiştir. Hemen bir yüzyl içinde, dile sokulmuş olan bu yabancı kelimelerin sayılarındaki hızlı artış, edebî dili Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından oluşmuş karma bir dil durumuna getirmiştir. Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki bu yoğun etkisi yalnız kelime hazinesinde kalmamış, bu kelimelerle birlikte dile adım adım gramer kuralları ve ekleri de yerleşmiştir. Böylece, Eski Anadolu Türkçesinin dilin iç yapısındaki izleri silinmiş, yeni gramer şekillerinin hâkimiyeti tamamlanmıştır. Yabancı kelime ve kurallarla kurulmuş çeşitli isim ve sıfat tamlamaları ile bunların zincirleme şekilleri dilde son sınırlına ulaşmıştır. İfade ve ıslık bakımından eski şair ve ediplerin sade, kulfetsiz ıslıklarına karşı sık sık edebî sanatlara baş vurulmuştur. Türkçeyi klasik İran edebiyatı modellerine göre düzene sokmak isteyen şair

ve edipler için bu değişme büyük bir kazanç sayılmıştır. Yazılı süsleme ve sanat gösterme tutkusunun doğurduğu çeşitli kelime oyunları yüzünden dil, işlenip güzelleştirilmiş olmasına rağmen, anlamı şekle kurban eden bir ağırlığa ve sunfülige bürünmüştür.

Bu yüzyılda klasik yazı dili böyle bir şekildenmeden gerek yol alırken konuşma dili yine Eski Anadolu Türkçesinin normal tarihî seyri izlemiştir. Halkın zevkine hitap eden edebî, tarihî ve dinî eserler sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Tekke edebiyatı da sade Türkçeyi benimsemiştir. Böylece, XVI. yüzyılda divan edebiyatı ürünleri ile halk ve tekke edebiyatı ürünleri arasında dil bakımından büyük ayrılıklar doğmuştur. Yazı dili ile konuşma dili artık kesin sınırlarla biribirinden ayrıldığı için Osmanlıca, yazılan fakat konuşulmayan bir dil durumuna gelmiştir. Osmanlı yazı dilinin bu durumu XVII - XIX. yüzyıllar arasında da gittikçe yoğunlaşan bir tempo ile devam etmiştir.

Nazım dili: XVI. yüzyılda Osmanlıcanın nazım dili çok işlenmiş ve hayli eser verilmiştir. Kaside ve gazel tarzında Zâfi, Hayâli, Fuzûlî ve Bakî devrin en büyük şahsiyetleridir. Bunların şiirleri nazım dilinin gelişmesinde başlıbasına bir merhale sayılır. Klasik Osmanlıca, Bakî'nin şiirleri ile üstün bir olgunluk derecesine erişmiştir. Hayrettî, İshak Çelebi, Bursali Rahmi, Emîrî, Ubeydî, Müezzin Hüdayî, Nevî gibi şairler de bu yüzyılda Osmanlı şiir dilinin kaside ve gazel türünü başarı ile temsil etmiş olan şahsiyetlerdir. Bu temsil görevini Bursali Cenanî ve Selîkî muhammes ve müseddesleri, Sunnî ve Kara Fazlı rubââleri; Saâtî, Şöhretî, Riyâzî ve Atâ hicivleri; Sagarî Samî ve Gazalî (Deli Bîradî) hezelleri, Muammayî, Enverî, Furuzî, Fehmî, Visalî, Rumuzî, Kinalizâde Ali Çelebi muammaları ile yapmıştır. Hamdi'nin Yusuf ve Zeliha'sı ile Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'u, dil ve sanat değeri bakımından mesnevî alanında kaleme alınmış öteki eserleri gölgdede bırakacak bir üstünlüktedir. Mîri'nin Mîhr ü müsterî tercümesi ile Kara Fazlî'nın Gü'l ü bülbül, Fîkrî'nin Ebkâr-i efkâr, Behram ü Zühre; Taşlıcalı Yahya Bey'in Sah u geda, Gencine-i raz, Yusuf ve Zeliha, Kitab-i usul, Gûlsen-i envar gibi mesnevileri de bu yüzyıl Osmanlıcasının onde gelen eserlerindendir. Bunlarla yine mesnevî tarzında yazılmış daha birçok dinî sofîyane eserlerle şehrengizleri de ekleyebiliriz.

Hadîdî'nin Osmanlı tarihi, Futuhî'nin Enisü'l-guzar'ı, Mahremî'nin Şehname'si, Nigarî (Haydar Reis)'nin Cerbe fetihnamesi, Murâdi'nin Gazavat-i Hayreddin Paşa'sı v.b. yine mesnevî tarzında yazılmış tarih eserleri arasında yer alır. Ancak, bu manzum tarihlerde dil, öteki manzum eserlerden oldukça farklıdır. Kısa vezinlerle ve sade bir dille kaleme alınmışlardır.

XVII. yüzyılda klasik şiir dilinin çeşitli alanlardaki temsilcileri, Nefî' başta gelmek üzere Nadîrî, Kafzade Faîzî, Enverî, Nevîzâde Atâî, Şeyhü'lislâm Yahya, Cevrî, Nailî gibi şahsiyetlerdir. Nefî, Osmanlıayı kullanmaktadır üstün başarısı ile bu yüzyılda yalnız kaside alanının değil, Osmanlı nazım dilinin de en güçlü sanatkâri vasfını kazanmıştır. Devrindeki İslâmî kültürün büyük temsilcilerinden olan Nadîrî, dil ve ifade bakımından Bakî'yi Nefî'ye bağlayanlardandır.

XVIII. yüzyılda nazım dili bakımından sırasıyla Nedîmî, Şeyh Galîb'i, Koca Ragîp Paşa'yı, Havaî, Abdülbâki, Arîf, Samî, Belîg, Çelebzâde Âsim ve Enderunlu Fazîl'i sayabiliriz. Nedîm, şiir dilini kalıplasmış mazmunlardan kur-

tararak maddî ve yerli hayatı terennüm eden bir ruh ve söyleyiş canlılığına kavuşturmuştur.

Klasik şiir dilinin XIX. yüzyıl temsilcileri arasında önde giden İzzet Molla, Pertev Paşa, Yenîşehrîli Avni, Leskofçâlı Galib, Hersekli Arîf Hikmet gibi şahsiyetler alır.

XVI - XIX. yüzyıllar arasındaki nazım dili Osmanlıcanın bütün özelliklerini taşımakla birlikte, üslûp bakımından seçili nesir derecesinde bir ağırlık ve karışıklık göstermez.

Nesir dili: XV. yılının 2. yarısında Sinan Paşa ile edebî bir kılığa girmiş olan nesir dili, XVI. yüzyılda daha sâslı, daha sanatlı ve daha ağır bir şekil almıştır. Seçî düşkünlüğü, münşîlerin Arap ve Acem edebiyatına derinlemesine vukuf merakı, Arapça ve Farsçadan yapılan tercümelerde aslina sadık kalmanın getirdiği ifade ve sentaks bozuklukları yüzünden üslûptaki tabîiliğin kaybolmuş, en basit fikirler karışık benzettmelerle anlatılmıştır. Şekle gösterilen bu aşırı itina dolayısıyla asıl konu ikinci plana itilmiştir. Acem modellerinin abartmalı bir taklidinden doğan bu sanatlı dil, ağırlığını nazımdan çok nesirde göstermiştir. Fuzûlî'nin *Hadîkatü's-suedâ'sı*, Lâmiî'nin *Hüsîn ü dil'i*, *Münâzara-i Bahar ü sitâ'sı*, Ali Çelebi'nin *Humayunname* tercümesi, Kemal Paşazâde'nin *Tarih-i âl-i Osman'*, Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin *Tabakatü'l-memâlik'i*, Hoca Sadreddin'in *Tacü't-tevarîh'i*, Âli'nin *Künhi'l-ahbar'i*, *Heft meclis* ve *Nusretname* adlı fetihnameleri, Ferîdûn Bey'in *Münseâtü's-selâtin'i* v.b. bu yılının ağır ve sanatlı nesir dili ile yazılmış olan eserlerdir.

Hal tercümeleri arasında Edirneli Mecdî'nin, Taşköprüzâde'den çevirdiği *Şakayik-i Nu'maniyye* tercümesi ile Lâmiî'nin *Nefahat-i Camî* tercümesi edebiyat tarihi niteliğindedir. Şuara tezkireleri arasında Sehî'nin *Hest behîst'i*, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkireleri de Osmanlıcanın ağır dil örnekleridir.

XVII. yüzyıldaki sanatlı nesrin temsilcileri Veysî, Nergîsî ve Okçuzâde Mehmed Şâfi'dir. Nesir dili, Veysî'nin *Siyer-i Veysî*, *Habname*, *Vaktaname*, Nergîsî'nin beş kitapтан oluşan *Hamse-i Nergîsî* adlı eseri ve Okçuzâde'nin *Münseât* mecmâus halindeki yazıları ile çok defa aydınların ve yazarların bile anlayamayacağı ölçüde加重ılmıştır.

Peçevî tarihi, Karaçelebzâde'nin yine tarihî nitelikteki *Ravzatü'l-ebrar* ve *Süleymanname*'sı, Koçu Bey'in *Risâle*'sı, Kâtîp Çelebi'nin Osmanlı tarihi ile ilgili *Fezleke*'sı, deniz savaşlarını ele alan *Tuhfetü'l-kibar fi esfârü'l-bihâr*'ı, coğrafi nitelikteki *Cihan-nüma*'sı XVII. yılının normal nesir ürünleridir. Bunlara Kafzade Faîzî'nin *Zubdetü'l-es'ar*, Nevîzâde Atâî'nin *Zeyl-i şakayik* gibi tezkireleri de eklenir.

XVIII. yüzyılda nesir dilinin tarih alanı Nâima tarihi, Raşîd tarihi, Âsim tarihi, Şemdanîzâde Süleyman Efendi'nin *Mîriü'l-tevarîh*, tezkirecilik alanı Salîm tezkiresi, Sakîp Dede'nin çok ağır dilli *Sefîne-i Meylevîye* gibi eserleri ile temsil edilmiştir.

XVIII. yüzyılda *XIX.* yüzyıla bağlayan devre ile *XIX.* yüzyılda Müttercim Âsim'in, kısaca *Bûrhan-i katî'* ve *Kamusü'l-muhib* tercümeleri diye adlandırılan sözlükleri ile Şanizâde tarihi, Abdurrahman Samî Paşa'nın *İnsâ-yi Samî* gibi eserleri yer alır. Bunlardan *İnsâ-yi Samî*, Veysî müseuatının hafifce yenileştirilmiş bir devamından ibarettir.

XVI - XIX. yüzyıllar arasında İslâm kültürünün yüksek bir seviyeye ulaşmasından doğan ağırlıktaki yazı ve sanatlı nesir düşkünlüğü, yüksek aydın zümre arasında sade dille

yazılmış olan eserleri küfürümsetmiş, yazarların Arap ve Acem edebiyatındaki aczine delil sayılmıştır. Bununla birlikte, büyük çapta bir eseri baştan sona böyle sanatlı ve süslü bir üslüplü yazabilmenin getirdiği güçlük dolayısıyla, uzun ve hacimli kitaplarda daha çok mukaddimeleler (= giriş bölgümleri) ağır üslüplü yazılmış, sonraki bölümler için daha sade bir dil tercih edilmiştir. Sonuç olarak sanatkârlar, ustalık göstermek istedikleri zaman bu yapma dile, öğretmek ve yararlı olmak istedikleri zaman da açık dile baş vurmuslardır. Nitikim Bakî'nın mensur eserlerinde sade, zarif ve külfet-siz bir üslûp göze çarpar. Klasik Osmanlıcanın hâkim olduğu asırlarda ortaya konmuş edebî, tarihî, dinî ve ahlâkî nitelik-teki pek çok eser de sanatsız, secisiz, açık bir dille kaleme alınmıştır. Devletin iç yazışmalarındaki, emirname ve kanunnamelerindeki dil de açık ve sade sayılır. Örnek olarak, XVI. yüzyıldan Lâmiî Çelebi'nin Molla Camî'den aktardığı *Nefehatu'l-üsûs* tercumesini gösterebiliriz. XVII. yüzyılda Ev-liya Çelebi'nin *Seyahatname'si* de sade ve tabiidir. Üslûbu canlı ve sevimlidir. XVIII. yüzyılda bunlara Ahmed Resmî'nin, Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in ve Dürre'nin *Seyahatna-me'leri*, XIX. yüzyılda Feraizcizade Mehmed Said'in *Gül-sen-i maarrif'i* eklenebilir.

Tanzimat devri (1839-1896)'nın önemle üzerinde durduğu konulardan biri de Osmanlı yazı dilinin sadeleştirilmesidir. Tanzimat hareketi bir yönü ile bir halka inis hareketi olduğu için, edebiyatta halkın anlayabileceği dil üzerinde durulması tabii idi. Batı hayatına yönelik olan imparatorlukta, düşünce hayatının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması, ancak anlamı söyleyişe kurban etmeyen sade bir dil kullanılması ile gerçekleşebilecekti. Ahmed Midhat Efendi başta olmak üzere Şinasi, Muallim Naci, Ahmed Cevdet Paşa gibi şahsiyetler sade üslûplu yazıları ile bu düşüncenin uygulanmasında öncülük etmişlerdir. Ancak, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Abdülhak Hâmid gibi edebî şahsiyetlerin temsil ettiği ve "müzeyyen üslûp" diye adlandırılan süslü, ağır bir dilden kurtulmak vine de mümkün olamamıştır.

Tanzimattan beri bize örneklik etmiş olan Fransız edebiyatını yakından tanıyan Servet-i Fünun devri yazarları ise bu edebiyatın verilerini örnek tutarak, duyu ve düşünelerini bütün incelik ve derinliği ile aksettirebilecek hünerli bir dil ve üslûba ihtiyaç duymuşlardır. Bunu gerçekleştirebilmek için de sözlüklerden çaldıkları terk edilmiş eski kelimelerden yararlanmışlar; bunlardan yeni türemeler, yeni isim ve sıfat tamlamaları yapmışlardır. Böylece, Arapça ve Farsça kelimelerle kurallar yeni bir kılıkta ortaya çıkmış, zaman zaman cümle düzende de değişiklikler yapılmıştır. Alışılmamış yabancı kelimelerin çokluğu ve üslûba gösterilen bu büyük özenti dolayısıyla, Edebiyat-ı Cedide devrinde dil iyiden iyiye加重ılmıştır. O kadar ki bu gidişe karşı çıkanlar, onu "anlaşılmaz dil" diye vasisflandırılmışlardır. Bu yüzyılın nesir ve nazım dilindeki başlıca temsilcileri Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Ahmed Haşim ve Halid Ziya'dır. Hüseyin Cahid, Ahmed Hikmet gibi yazarlar daha sade bir dil kullanmışlardır. Ahmed Midhat, Semseddin Sami, Necib Asım, Mehmed Celâl ve Tepedelenizade Kâmil, Fuad Kösemaf gibi yazarların tasfiyeciliğe varan direnmelerine ve dilde kendilerine yeni bir yol çizmiş olmalarına rağmen, Osmanlıca, ağırlık ve sadelik bakımından az çok değişen dalgalanmalarla 1911'de "Yeni Lisan" hareketinin başladığı Millî Edebiyat dönemine kadar devam etmiştir.

Dil yapısı: Osmanlıca, bugünkü Türkçenin gramer yapısından, Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu, bu dillere

ait gramer kurallarının ve tamlamaların yoğunluğu ile ayrılmıştır. Türkçe kelime ve ekler bakımından kısmen Eski Anadolu Türkçesi ile birleşir. Fakat esas itibarıyla bugünkü Türkçeye uzanan yeni şekiller hâkim olmuştur. Ayrıca, yabancı kelimeler yer yer Türkçenin ses kalıplarına uydurulmuştur. Osmanlıcaya Arap ve Fars dillerinden geçme başlıca özellikler sunlardır :

Arapçadan geçme özellikler: Söyleyiş ve imlâ: 1. İki dilin telâffuz sistemlerindeki ayrılık dolayısıyla, Arapçanın ڭ، ڭ، ڦ ve ڻ ünsüzleri Türkçenin *s*, *h*, *z*, *z-d*, *z* seslerine çevrilmiştir. "Ayn" ve "hamze" ile karşılanan ünsüzler kelime başında söylenişten düşmüştür, kelime içinde kesme şeklinde söylenmiş veya bir uzun ünlüye dönüşmüştür: *eser*, *ömür*, *te'sir*, *san'at*, *ma'suk/mâsuk* gibi. Kelime sonunda da bazan kesme gibi söylenmiş, çok defa da düşmüştür: *câmi'/câmi*, *mense* gibi.

"sat" (**س**) ve "ti" (**ت**) ünsüzleri *s* ve *t* ile karşılanmış; Arapçanın Türkçeye göre çok geride bogumlanan "kaf" (**ك**) ünsüzü art damak *k*'sına (= *k*), "gayin" (**غ**)'ı da art damak *g*'sına (= *g*) çevrilmiştir.

2. Arapça kelimelerdeki uzunlu kısalı olmak üzere üç-ten ibaret olan *a*, *i*, *u* (*â*, *î*, *û*) ünlülerini, Türkçede dilin ses yapısına uygun olarak sekize çıkarılmıştır. Arapçanın kısa *a'sı* Türkçede *a*, *e*; kısa *u'su* *u*, *ü*, *o*, *ö* ve kısa *i'si* de *i*, *i* şekline sokulmuştur. Bu seslerin *a*, *o*, *u* ve *i* şeklinde kalın olarak devamı, kelime içinde kalınlığı devam ettirici seslerin ve fonetik şartların varlığına bağlı olmuştur. Birçok kelime-deki uzun ünlüler kısalmıştır: *machûl* > *mêchûl*, *mufrâd* > *mûfret*, *Usmân* > *Osman*, *râzî* > *râzi*, *kitâb* / *kitap* gibi.

3. Arapçanın kelime ve hece sonundaki *b*, *c*, *d* ünsüzleri Türkcede *p*, *c*, *t*'ye dönüştür.

4. Arapçanın kurallarına göre Arapçada bulunmayan yeni kelimeler türetilmiş, bazı kelimeler Arapçadakinden farklı anımlarıyla kullanılmıştır.

5. Yazıda uzun ünlülerin gösterilip gösterilmemesi bakımından Arapçadaki ölçülere uyulmuştur. Klişe halindeki uzun ünlüler yazılmamıştır: *mektûb* (مكتوب), *rahmân* (*rahm(a)n*: رحمان), *tâkin* (*tâkin*: تكين) gibi.

6. İkiz ünsüz tek harfle belli edilmiş veya üzerine şedde işaret konmuştur: *red(d)* ($\ddot{\epsilon}$) gibi.

7. Bazı Arapça kelimelerin sonunda "kısa elif" (elif-i maksüre) denen ve *a* gibi okunan bir *y* (î) vardır: *dəvə* (*da'* *vî*: دَوْءَةٌ) gibi.

8. Osmanlıcada kelime başında bulunan üstünlü ve es-reli hemze işaretlerinin hepsi atılarak sadece elif kalmıştır: ایام ایس gibi. Kelime içindeki hemze işaretleri usulüne göre devam ettirilmiştir: *dâ'ire* (دائیره) gibi. Bunların y'ye çevrildiği yerler de vardır: *fâ'ide* > *fayda* (فایدہ) gibi. Kelime sonunda uzun ünlülerden sonra gelen hemze işaretleri bazan atılmıştır: *esyâ'* > *esyâ*, *bindâ'* > *bindâ* gibi.

Arapça kelimelerin yapısı: Arapça, yapı bakımından bükümlü (flexionelle) diller grubuna girer. Bu özelliği dolasıyla, kelime türetimi, kökün asılı sesleri sabit kalmak üzere belirli kalıplara uyan birtakım kirilmalarla yapılır. Dilin taşıdığı ünsüz sayısına göre üçlü (sülâsi), dörtlü (rubâi), besli (humâsi) kökler diye adlandırılan değişmez kökleri vardır. Dörtlü ve besli köklerin sayısı çok azdır. Dile asıl hâkim

olan üçlü köklerdir: *ktb*, ‘*alm*, *sdk* gibi. Bu yalnız üç harfli kökler, geçmiş zamanın 3. şahıs teklik çekiminde ortaya çıkar: *ketebe* (=yazdı), ‘*aleme* (=bildi) gibi. Bu üçlü köklere, bilinen kalıplara uygun ses ilâveleri yapılarak yeni kelimeler türetilir. Kökler sabit ve uygulanan kalıplar belli olduğu için her kökten büyük bir kelime ailesi doğar.

Arapça kelimelerdeki kök harflerine “aslî harfler” (hurûf-i asliye), bu köklerden yeni kelimeler yapılrken eklenen harflere de “zait harfler” (hurûf-i ziyyâde) denir. Zait harfler sınırlıdır: *hemze* (‘), *elîf* (‘), *t* (t̄), *s* (s̄), *l* (l̄), *w* (w̄), *n* (n̄), *v* (v̄), *b* (b̄), *y* (ȳ). Bir kelime ailesinin aslı harfleri aynı, zait harfleri değişiktir. Farklı kelime ailelerine geçerken, aslı harfler değişir, zait harfler sabit kalır. Böylece, bütün kelime ailelerinde aynı türden kelimeler aynı ses kalıpları ile yapılmış olur. Zait harfler ilâvesi ve kök kırılması yolu ile yeni kelimeler türetmeye yarayan belirli şekil yapısındaki ses kalıplarına “vezin” adı verilir. Buna göre her Arapça kelimenin bir vezni vardır. Bütün vezinler temelde *fi'l* kelimesinin *fa'ale* üçlüyü köküne dayanır. Dörtlü kökün vezni *fa'lele*, besli kökün vezni *fa'lelel*'dir. Bunlardan *fâ'il*, *tef'îl*, *tefâ'ül*, *istifâ'ül* gibi yeni vezinler doğar ve yapılan kelimeler bu vezinlere uydurulur. Ancak, köklerdeki aslı harfler arasında “hemze” (‘) ve “değiştirme harfleri” (harf-i illet) denilen *s̄*, *ş* harfleri veya “şedde” olursa, vezinler ufak tefek değişimlere uğrar. *Tef'îl* yerine *tef'ile*, *if'âl* yerine *if'âle* gibi. İçinde “hemze”, “harf-i illet” veya “şedde” bulunan köklere “sâlim” denir. Sâlim kelimeerde vezin kayması olmaz.

Arapça kelimelerin türleri: Osmanlıcaya girmiş Arapça kelimelerin hepsi isim türündendir. Bunlar ya aslen isimdirler (ism-i câmîd) yahut da fiilden türeme (mûstâk) isimlerdir. Başlıcaları şunlardır: Mastar, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, sıfat-i müsâbîhe, müabalâgâ-i fâ'il, ism-i tâfdîl, ism-i tasgîr, ism-i mensûb, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet.

Mastar: Osmanlıcada Arapça fiil kullanılmadığı için türremiş kelimeler mastar şekilleri ile gösterilir. Hareket isimleri olan mastarlar, Türkçenin fiilden -mak/-mek, -ma/-me, -is/-is, -us/-üs ekleri ile yapılmış isimlerine karşılık olurlar. Türeme isimler mastarlarla kıyasla anlatılır. Mastarlar ya “semaî” diye adlandırılan ve bir kurala bağlı olmayan, işitmeye dayanan mastarlardır yahut da bir kuralı bulunan mastarlardır. Mastarların bir hareket ismi olarak ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûllerle bağlantısı yakındır. İsm-i fâ'il bir hareketi yapanı gösterir. Türkçedeki aktif fiili geniş zaman isim-füllini karşılar. İsm-i mef'ûl ise yapılan işi gösterir; pasif fiilli geniş zaman ism-i fâili ile karşılaşır: *okumak*, *oku-yan*, *okun-an* gibi.

Sülaş, semâî mastarlar, ism-i fâilleri ve ism-i mef'ûllerî: Bu gruptaki mastarların epey vezni vardır. Başlıcaları şunlardır:

1. *fa'l*: *emr*, *vasl*, *zevk*.
2. *fi'l*: *ilm*, *zîkr*, *fîkr*.
3. *fu'l*: *hüküm*, *sûlh*, *sûkr*.
4. *faâl*: *alem* (=bayrak), *seref*, *kerem*.
5. *faâl*: *Cenâb*, *kemâl*, *sevâb*.
6. *fa'let*: *rahmet*, *kesret* (=çokluk), *servet*.
7. *fi'let*: *fikret*, *işret*, *mihnet*.
8. *fu'let*: *gurbet*, *kudret*, *san'at*.
9. *fu'ûl*: *tulû'* (=doğmak), *gurûb* (=batmak), *nûzûl* (=inme).

10. *fu'ûle*: *fu'ûlet* (=ıslaklık), *bûrûdet* (=sogukluk), *sûhûlet* (=kolaylık), *sûkûnet* (=sessizlik) gibi. Buñlara *fial*, *fiâl*, *fuâl*, *feâlet*, *fiâlet*, *fa'lûlet*, *fi'lân*, *fu'lân*, *fa'lân*, *faâl*, *tef'âl*, *mef'âl*, *mef'ilet* gibi vezinleri de eklemek gereklidir.

İsm-i fâ'il: Bütün sülâsî mastarların ism-i fâili *fâil* veznindedir: *âşik*, *âlim*, *şâir*, *câhil* gibi. Edilgen fiillerden ism-i fâil yapılamaz. Bazan bu vezin ufak bir değişiklikle *fa* şecline dönenebilir: *sâf* gibi.

İsm-i mef'ûl: Bütün sülâsî mastarların ism-i mef'ûlleri *mef'ûl* veznindedir: *ilm*/*ma'lûm* (=bilinen), *va'd*/*mev'ûd* (=vâdedilen), *zîkr*/*mezkûr* (=zikredilen, adı geçen), *sûkût*/*meskût* (=sessiz) gibi.

Rubaî mastar, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl: Rubâî mastarların vezni *fa'lele*'dir: *tantana*, *debdebe*, *terceme*, *velvele* gibi. Dörtlülerin ism-i fâili *müfa'lîl* vezni ile kurulur: *mütercîm*, *müvesvis* (=vesveseli) gibi. İsm-i mef'ûlün vezni *müfa'lel*'dir: *debdebe*/*müdebdeb* (=debdebeli), *silsile*/*mü-selse* (=silsileli), *terceme*/*mütercem* (=çevrilen) gibi.

Sülaşî kıyasî mastarlar, ism-i fâilleri, ism-i mef'ûllerî: Bunlar üçlü köklerden kurallı olarak türetilen ve Türkçedeki fiil tabanlarını karşılayan mastarlardır:

1. *if'âl*: *iblâg* (=yetiştirmek), *i'lâm* (=bildirme), *icbâr* (=mecbur etme), *îşrâb* (=icirmek) gibi.

Kıyasî üçlü köklerin ism-i fâili *müf'îl* veznindedir: *mücbir* (=zorlayan), *mükrim* (=ikram eden). İsm-i mef'ûlü ise *müf'âl* veznindedir: *müsbet* (=ispat olunmuş), *mücmîl* (=kısıltılmış) gibi.

2. *tef'îl*: Genellikle ettirgen (faktitivus) tabanlı fiiller türetir: *teksîr* (=çoğaltma), *takdîm* (=öne geçirme), *ten-kîs* (=eksiltme) gibi.

Bunun ism-i fâili *müfa'il* veznindedir: *münerekke* (=tenkit eden, eleştiren), *müsekkin* (=teskin eden, yâşıttiran). İsm-i mef'ûlü *müfa'al* veznindedir: *mûselles* (=üçlemmiş), *mûrettep* (=düzenlenmiş), *mûrekkep* (=terkip edilmiş) gibi.

3. *müfa'ale*: Genellikle işdeşlik (müsareket) tabanları yapar: *muhabere* (=haberleşme), *mûcadele* (=çeşisme) gibi.

İsm-i fâili *müfa'il* veznindedir: *mücâhid* (=savasañ), *muhâfir* (=koruyan). İsm-i mef'ûlü *müfâ'al* veznindedir: *mûbarek* (=bereketlendirilmiş), *muhâtab* (=kendisine hitap edilen) gibi.

4. *infi'âl*: Dönüşülük veya meçhul tabanlar kurar: *in-bisât* (=yayılma), *infisâh* (=bozulma), *inkisâr* (=kırılma) gibi.

İsm-i fâili *müftâ'il* veznindedir: *müftehîr* (=övünen), *mün'âkîs* (=akseden, dönen), *münharîf* (=sapan, bozulan) v.b.

5. *iftî'âl*: Geçili ve geçisiz dönüşlü tabanlar yapar: *intizam* (=düzgün olma), *içtimâ'* (=toplantıma), *iftirâk* (=ayrılmaya, ayrılık) gibi.

İsm-i fâili *müftâ'il* veznindedir: *müftehîr* (=övünen), *muztarib* (=ıztırap çeken). İsm-i mef'ûlü *müftâal* veznindedir: *mûsterek* (=ortaklaşa), *mükteseb* (=kazanılmış) gibi.

6. *tefe'ûl*: Genellikle tef'îl vezninden dönüşülüük, bazan da geçişlilik yapar: *tahassüs* (=duygulanma), *tekebbür* (=kibirlenme) gibi.

İsm-i fâili *mütefa'"il*, ism-i mef'ûlü *mütefa'"al* veznindedir: *mütekebbir* (=kibirlenen), *mütebesîl* (=gülüm-

seyen), *müteyemmen* (=ugurlu sayılan), *müteşebbes* (=teşebbüs olunan) v.b.

7. *tefâ'ül*: Tefâ'il vezninden dönüslülük tabanı yapar. Geçişli ve geçisiz işdeşlik (müşareket) de olabilir: *teâvün* (=yardımlaşma), *tekâmul* (=olgunlaşma) gibi.

İsm-i fâili mütefâ'il veznindedir: *mütessâir* (=şairlik taslayan), *müterakim* (=biriken). *İsm-i mef'ûlü mütefâ'al* veznindedir: *mütedâvel* (=elden ele gezdirilen) gibi.

8. *istifâ'l*: Geçişli ve geçisiz dönüslü tabanlar yapar; istek de bildirir: *istîhdâm* (=bir hizmette kullanma), *istîntâc* (=sonuç çıkarma), *istîmdâd* (=yardım isteme) gibi.

İsm-i fâili müste'fîl veznindedir: *müstântik* (=sorguya çeken), *müstenkif* (=çekinen). *İsm-i mef'ûlü müstafâ'al* veznindedir: *müstakbel* (=karşılanan), *müstahdem* (=hizmette kullanılan) v.b.

9. *if'ilâl*: Geçisiz, renk ve kusur bildiren tabanlarda kullanılır: *ihamîrâr* (=kızarmak), *isfirâr* (=sararmak), *i'vicâc* (=eğrilik) v.b.

İsm-i fâili müf'all veznindedir: *iğbirâr/müğberr* (=gücenmiş), *mübyaz* (=beyazlaşan) gibi. *İsm-i mef'ûlü yoktur.*

Rübaî kiyâsi mastarlar: Dörtlü köklerden türetilmiş mastarlardır. Çok az kullanılır. İki vezni vardır. *İsm-i mef'ûlileri yoktur.*

1. *tefa'lûl*: *teselsûl* (=silsileli olma), *tezelzûl* (=sarsılma) gibi. *İsm-i fâili mütefa'lîl* veznindedir: *mütesselsîl* (=teselsûl eden, silsileli), *mütezelzîl* (=sarsılan, sallanan) v.b.

2. *if'illâl*: *izmîhlâl* (=yok olma), *itminân* (=emîn olma, güvenme). *İsm-i fâili müf'allîr*: *muzmahîl* (=çökümüş, yok olmuş), *mutmain* (=tatmin edilmiş, emîn) v.b.

Ca'lî mastarlar: Düzme veya uydurma mastarlar adını alan bu tür, çeşitli isim ve sıfatların sonlarına seddeli *ye* veya *te ilâvesi* ile yapılır ve soyut isimler üretir. Vezinleri, yapıldıkları kelimenin ait olduğu veznin *-iyyet* ile genişletilmiş şeklidir: *begeriyyet* (=insanlık), *mu'affakiyyet* (=başarı) gibi. Türkçede seddeli *y'*ler tekləşmiştir.

Sifat-i müsebbebe: Türkçedeki nitelendirme (tavşif) sıfatlarının yerini tutarlar; *-kan/-ken*, *-gan/-gen*, *-gin/-gin* eki ile yapılmış sıfatlara denktirler. Başlıca vezinleri: *fâil*, *efâ'l*, *fa'lân*'dır: *kesîr* (=çok), *cemîl* (=güzel); *ebîyaz* (=ak, beyaz), *ahmer* (=kirmizi); *hayrân* gibi.

Mûbalâga-i fâil: Abartma bildiren isimlerdir. Vezinleri çeşitlilidir: *fa'âl*, *fa'dle*, *fa'âl*, *fu'âl*, *fi'lîl*, *mif'il*, *mfâ'l*: *medâd* (=çok öven), *allâme*, *sabûr* (=çok sabırlı), *şûcâ* (=çok cesur), *siddîk* (=pek sadık), *miskîn*, *mi'mar* gibi.

İsm-i ta'fdîl: Mukayese ve üstünlik derecesi gösteren benzetme sıfat ve isimleridir. Tek vezni *efâ'l*'dır: *ekber* (=daha büyük, en büyük), *echel* (=daha cahil, en cahil), *ekser* (=en çok), *ender* (=daha nadir, en nadir) gibi.

İsm-i tasgâr: İsimlerde küçültme gösterir. Az kullanılmış üç vezni vardır: *fuayl*, *fuay'il*, *fuay'il*: *ubeyd* (=kulcağız), *uveylim* (=âlemcik), *kuneydîl* (=kandilcik) gibi.

İsm-i mensûb: Aidiyet gösteren sıfatlar durumundadır. Vezinleri yoktur. Ekle kurulur. Arapçadaki *-iyyûn* ekinin seddesi ve tenvini atılarak uzun nispet *-i*'sine dönüştürülmüştür: *askerî*, *fîkrî*, *îlmî*, *cebrî* (=zorla) gibi. Eğer kelimenin sonunda bir zait *t* varsa atılır: *millet/millî*, *nisbet/nisbî* gibi.

İsm-i zaman, ism-i mekân: Türedikleri fiillerin zaman ve mekânını gösteren isimlerdir. Başlıca ortak vezinleri

mef'al, *mef'il* ve *mef'ale*'dır: *mekteb* (=okul), *ma'bed* (=ta-pınak), *mebde'* (=başlangıç), *meclis*, *mevsim*, *mahkeme*, *medrese* gibi.

İsm-i âlet: Âlet ve edevat ismi olan kelimelerdir. Başlıca *mf'al*, *mfâ'l* ve *mf'ale* vezinleri ile kurulur: *minber*, *miğfer*, *mızrak*, *minkale* v.b.

Müenneslik, müzekkerlik: Osmanlıcaya geçmiş Arapça kelimelerde de erkeklik ve dişilik vardır. Yukarıda gösterilen vezinlerin hepsi müzekker (erkek)'dir. Müenneslik (dişilik) alâmeti sunlardır:

1. Müzekker vezinlerin sonuna yuvarlak *t* (*ö*) eklenmesi: *kâtib/kâtibe*, *muallim/muallime* gibi.

2. Kelime sonundaki *y* şeklinde yazılan zait elifler: *da'vâ* (*da'vî*), *fetvâ* (*fetvî*) gibi.

3. Ef'al vezinin müennesi *fu'lâ'dır*; *ekber/kübrâ* gibi. Benzyen sıfatlar yapan *ef'al*'ın müennesi *fa'lâ* vezni de alır: *ahmer/hamrâ*, *esmer/semrâ* gibi.

Çokluk: Arapçadan geçme isim ve mastarlar, Türkçe *+lar/+ler* çokluk eki dışında tesniye (ikililik) ve cemi denilen Arapça çokluk eklerini de almışlardır. Tesniye, *-eyn* veya *-ân* ekleri ile yapılır: *tarafeyn* (=iki taraf), *ebeveyn* (=ana baba); *devletân* (=iki devlet), *kâtibân* (=iki kâtip) gibi. Çokluk da "sâlim çokluk" (cem'i sâlim) ve "mükesser çokluk" (cem'i mükesser) olmak üzere iki türdür. Sâlim çokluk, müzekker ve müennes kelimelerde ayrı ayrı eklerle yapılır. Müzekkerlerde bu ek *-ün* ve *-in*'dır: *hâzır/hâzırûn*, *muallim/muallîmîn* gibi. Müenneslerde *-ât* eki kullanılır: *te'dîye/te'dîyât* (=ödemeler), *hikâye/hikâyât*, *mu'hasebe/mu'hasebât* gibi. Ekleme masdarlar da müennes sayıldıkları için çoklukta *-ât* ekini ahırlar: *teşkil/teşkilât*, *ihrâc/ihrâcât* gibi.

kâin/kâinat, vârid/vâridât (=gelirler), *Türkî/Türkiyyât*, *edebî/edebiyât*, *darbe/darebât* (=vurmalar), *hidmet/hidemât*, *zulmet/zulemât* (=karanlıklar) gibi değişik vezinli kelimelerde de *-ât* eki ile yapılmış çokluk şekilleri vardır.

Mükesser çokluk: İçten kırılma demek olan bir çekimle yapılır. Yine vezne bağlıdır. Başlıca vezinleri sunlardır:

1. *efâ'l*: *cedd/ecdâd* (=cedler), *gâyr/ağyâr* (=başkalıri), *si'r/eqâ'r* (=şirler) gibi.

2. *ef'ile*: *libas/elbise*, *silâh/esliha* (=silâhlar);

3. *ef'ilâ*: *şakî/eqşiyâ*, *velî/evlîyâ*;

4. *efâ'il*: *asker/asâkir*, *ekber/ekâbir*;

5. *efâ'il*: *hadîs/ehâdîs*, *üstûre/estâr* (=efsaneler);

6. *fa'ale*: *âcîz/aceze*, *tâbi'/tebea*;

7. *fu'âl*: *tâcir/tüccâr*, *hâkim/hükkâm*;

8. *fu'ât*: *gâzî/guzât*;

9. *fu'ul*: *kitâb/kütüb* gibi.

Çokluk şekli kuran ve sayıları otuza yaklaşan daha epey vezin vardır.

Edatlar: Osmanlıcada *ilâ* (yönelme hali), *in* (şart), *bi* (yükleme, yönelme halleri, *ile* ve *icin*), *alâ* (üzere, üzre, üst), *-an* (-dan/-den), *fi* (-de, içinde), *ke* (gibi), *li* (için), *maa* (ile, birlikte), *min* (-dan beri, -dan dolayı, sebebiyle), *lâ* (-siz/-siz, değil), *illâ* (-den başka, aksi halde) gibi birbirinden farklı anlam ve görevlerle kullanılan edatlar da yer almıştır.

Tamlama (izafet): Sıfat tamlamaları çok az, isim tamlamaları bol kullanılmıştır. Allah'ın isim ve sıfatları ile pek çok şâhis adı ve dinî kelime Arapça isim tamlaması şeklindedir: *Hayru'l-lâh*, *Hamdu'l-lâh*, *Şemse'd-dîn*, *dârû's-şâfaka* gibi. İsim ve sıfat tamlamalarında Türkçedekinden farklı olarak tamlanan önce, tamlayan sonra gelir. Tamlayanın

başındaki *el* (ج) harf-i târifinin *e*'si atılır. *-l*'de kendinden sonra gelen harfin cinsine göre ya *l* olarak veya o harf gibi okunur. *l*'yi olduğu gibi okutan harflere hurûf-i kameriyye, kendisine benzeten harflere hurûf-i şemsîyye denir. *t*, *s*, *d*, *đ*, *r*, *z*, *s*, *ş*, *ż*, *t*, *z*, *l*, *n* hurûf-i şemsîyye, bunun dışındakiler hurûf-i kameriyye'dir: *dârül-fünûn*, *bil'-akis*, *bi'z-zarûr*, *bi'z-zât* gibi.

Birinci kelimenin, yani tamlananın ikinci kelimeye bağlanması da belirli kurallara bağlıdır:

1. İlk kelimenin son ünlüsü genellikle *-u/-ü* okunur: *bahrû'l-mârif* gibi.

2. Nisbet isimleri şeddeli *y* ile bağlanır: *arabiyyû'l-ibâre* gibi.

3. Birinci kelimenin sonundaki *-a/-e* ünlüsü ikinci kelimeye bağlanır: *ale'd-devâm* gibi.

4. Kendinden önce bir tamlanan veya *min*, *ilâ*, *fi*, *ke* v.b. edatlardan biri gelirse, birinci kelime ikinciye *-i* ünlüsü ile bağlanır: *bi'l-hisâb* (=hesapla), *Divânu lugâti't-Türk* gibi.

5. Zaman, mekân ve yön gösteren isimlerde birinci kelimenin sonu bazan *-a/-e* okunur: *kable't-târih* (=tarihten önce), *fevka'l-âde* (=mükemmel) gibi.

6. *dîn* kelimesi ile kurulan tamlama hâlindeki özel adlarda, ilk kelime ikinci kelimeye, Türkçeye has olarak *-a/-e* ile bağlanır: *Necme'd-dîn* gibi.

Farsçadan geçme özellikler: Osmanlıcada isim cinsinden pek çok Farsça kelime ve tamlama yer almıştır. Bunlar arasında yoğunluk birleşik isim ve sıfatlardır. Ayrıca, bazı edat ve zarflarla kurulmuş birleşik şekiller de vardır.

İmlâ: Farsların Arap alfabesinden aldıkları *b* (ب), *c* (چ), *z* (ز) harflerine ikişer nokta, *kef* (ڧ) harfine bir çekme (keşide) daha ekleyerek geliştirdikleri *p* (پ), *č* (ڦ), *j* (ڃ), *g* (ڳ) harfleri, dîlin ses yapısına uygunluk bakımından Osmanlıcada da benimsenmiştir.

Ses değişimleri: Farsçadan alınma kelimeler, ünlü çeşitlenmesi, ünlü kısalması, ünlü incelmesi, ünlü ve ünsüz düşmesi gibi olaylardan geçerek bir çeşit Osmanlı Farsçasına dönüşmüştür. Farsçada *a*, *i*, *u* olmak üzere üç kisa ve *a*, *i*, *u*; *e*, *o* olmak üzere beş uzun ünlü vardır. Bunlar Farsça kelimeler yolu ile Türkçeye aktarılırken *a* > *e*, *u* > *ü*, *e* > *i*, *ö* > *u*, *ö* > *o* gibi değişimlerden geçerek ve çok defa uzun ünlülerini de kisalarak Türkçeye uygun bir kılığa girmiştir: *agar*>*eger* (=eğer, şayet), *rah*>*reh* (=yol), *sâh*>*seh* (=padişah), *pusar*>*püser* (=çocuk), *sêr*>*sîr* (=arslan), *horşid*>*hurşit* (=güneş), *gâh*>*geh* (=bazan) gibi. Bazı kelimelerde çift ünsüzlerden önceki ön ses ünlülerini düşürülmüş ve iki ünsüz arasına bir ünlü eklenmiştir: *efgân*>*figân* (=feryat), *ışkeste*>*sikeste* (=kırık, kırılmış), *ışkûfe*>*sükûfe* (=çiçek), *üstür*>*sütür* (=deve) gibi.

Kelime sonundaki *b*, *c*, *d*, *g* ünsüzleri *p*, *ç*, *t*, *k*'ye çevrilmiştir: *mard*>*mert* (=adam, insan), *dard*>*dert*, *panç*>*penç* (=beş), *rang*>*renk* gibi.

Bazı tek heceli kelimelerin ve emir gövdelerinin sonunda bulunan y ünsüzleri düşmüştür: *pây*>*pâ* (=ayak), *rûy*>*rû* (=yüz, çehre), *cây*>*câ* (=mevkî, yer), *cûy*>*cû* (=arayan), *nûmây*>*nûmâ* (=gösteren) gibi.

Bazı kelimelerin sonlarındaki *h*- ünsüzü düşürülmüştür: *pâdsâh*>*pâdişâh*, *dibâh*>*dibâ* (=ipek kumaş) gibi.

İsim: Osmanlıcada Farsçadan geçme pek çok isim vardır. Bunların az kullanılan çokluk şekilleri canlılarda *-ân*,

cansızlarda *-hâ* eki ile yapılır: *merd*/*merdân* (=insanlar), *geb*/*gebân* (=geceler), *âb*/*âbhâ* (=sular) gibi. *-ân* ekinden önceki uzun *i* ve *u*'lar kısaltılmış, araya birer koruyucu *v* veya *y* ünsüzü girmiştir: *Îranî*/*Îrâniyân*, *âhû*/*âhuvân* (=ceylanlar) gibi. *y* eklenmesi uzun *a*'lardan sonra da görülür: *gedâ*/*gedâyân* (=fakirler, kollar) gibi. *-e* ile biten kelimelerde, düşmüş olan *-g*'ler ortaya çıkar; kelimenin yapılsındaki *he* atılır: *bende*/*benegân*, *hâce* (=hoca)/*hâcegân*.

Osmanlıcada çekim eki almış Farsça isim kullanılmıştır. Yalnız, kelimenin başına veya sonuna eklenen bazı edatlarla isim halleri karşılaşmış, bu yolla sıfat veya *zârf* olan bazı kelimeler ortaya çıkmıştır. Başlıcaları sunlardır:

Bâza gelen edatlar: *ez* (-dan/-den) ayrılma hali eki: *ez-dil* (=gönülden), *ez-cân u dil* (=can ve gönülden), *ez-kazâ* (=kazâdan, yanlışlıkla) v.b.

der (-da/-de) bulunma hali: *der-dest* (=elde), *der-hâl* (=o anda), *der-kenâr* (=kenarda, kenara yazılmış) v.b.

ender (-da/-de) bulunma hali, içinde); *harâb* *ender-hârâb* (=harap içinde harap) v.b.

be (-a/-e) yönelme hali, -da/-de bulunma hali, ile beraberlik ve uygunluk: *be-dûs* (=omuza, omuzda), *dest be-dest* (=el ele), *be-nâm* (=ünlü), *cân be-leb* (=canı dudakta, ölecek durumda) v.b.

bâ (-ile vasita hali): *bâ-vefâ* (=vefa ile, vefâ), *bâ-savâb* (=doğrulukla) gibi.

ber (-üzerine, üzerinde): *ber-dûs* (=omuz üzerinde, omuzda), *ber-havâ* (=havaya uçurulmuş), *ber-bâd* (=rüzgar üzerinde, yele verilmiş: berbat).

berây (-sebep gösteren için edati): *berây-i maslahat* (=iş için), *berây-i ziyyâret* (=ziyaret maksadıyla) gibi.

bî (-siz/-siz yokluk eki): *bî-vefâ* (=vefasız), *bî-edeb* (=edepsiz), *bî-pervâ* (=korkusuz) v.b.

nâ (-siz/-siz yokluk eki ve olumsuzluk için): *nâ-hos* (=hos olmayan), *nâ-mütenâhî* (=sonsuz) v.b.

tâ (-kadar, değin): Daha çok *be*- edatı ile birlikte kullanılır. Zamanda ve mekânda sınırlama gösterir: *tâ-be-seher* (=seher vaktine kadar), *tâ-be-mahşer* (=kıyamet gününe kadar) v.b.

Aslında isim ve *zârf* oldukları halde birer ön edat olarak kullanılan *derûn* (=iç, içinde), *bîrûn* (=dışında, dışarıya), *pes* (=arkasında), *pîs* (=önünde), *zîr* (altında), *nezd* (=yanında) gibi kelimeler de vardır.

Sona gelen edat: *-ra* (-i/-i yükleme hali eki ve *icin* sebep edati): *kazâ-râ* (kazâ ile), *Hudâ-râ* (=Allah için) gibi.

Sayı adları: Osmanlıcada *yen* (=bir), *dü* (=iki), *se* (=üç), *çehâr* (=dört), *penç* (=bes)... *deh* (=on), *bist* (=yirmi), *sî* (=otuz)... *sad* (=yüz), *hezâr* (=bin), *sad hezâr* (=yüz bin) gibi çeşitli sayı adları da kullanılmıştır. Sira sayı sıfatları, ülestirme sıfatları ve topluluk göstermek için sayı adlarına birtakım ekler getirilir: *çehâr-um* (=dördüncü), *çehâr-ümî* (=dördüncü), *yen yen* (=birer birer), *yegâne* (=birincik), *si-gâne* (=otuzluk). *Çarşamba* (<*çehâr senbe* = dördüncü gün), *perşembe* (<*penç senbe* = beşinci gün), *çardak* (<*çehâr tân*), *sehpâ* (<*si-pâ* = üç ayak) gibi kelimelerde de sayı adları vardır.

İsim ve sıfat tamlamaları: En basitinden uzun zincirleme tamlamalara kadar Osmanlıcayı iyice sarmış olan isim ve sıfat tamlamaları, tamlanan + tamlayan sırasına göre yapılır. Birinci kelime ikinci kelimeye ilk kelimenin son ses durumuna göre bir *-i* veya *-yi* ile bağlanır: *bâg-i behîş*

(=cennet bahçesi), *dirah-i çınar* (=çınar ağacı), *râh-i necât* (=kurtuluş yolu), *deryâ-yı nûr* (=nur deryası), *mâh-i tâbân* (=parlak ay), *bülbül-i bâğ-i fesâhat* (=fesahat bahçesinin bülbülü) gibi.

Arapça kelimelerle yapılan tamlamalarda, tamlamanın her iki unsuru arasında sayı, müzekker ve müenneslik bakımından uygunluk aranır: *düvel-i İslâmiye* (=İslâm devleteti), *devlet-i Osmâniye* (=Osmanlı devleti), *kütüb-i kadîme* (=eski kitaplar) gibi.

Birleşik isim ve sıfatlar: Kök bakımından birbirinin aynı, birbirine yakın veya zıt anlamlı kelimeler arasında *a*, *be*, *me*, *tâ*, *u/ü* ekleri getirilerek birleşik kelime kurulur: *ber-â-ber* (=birlikte), *ser-be-ser* (=baştan başa), *sû-be-sû* (=her taraf), *kes-me-kes* (=karışıklık), *gûft ü gû* (=dedikodu), *sâh u berg* (=dal budak), *târ-u-mâr* (=darmadığın) gibi.

Vasf-ı terkibî denilen birleşik sıfatlar çeşitli şekillerde kurulur: 1. İsim ve sıfat tamlamalarında, -i tamlama ekinin kaldırılması ile: *gonce-dehen* (=gonca ağızlı), *dil-teng* (=sıkılık) gibi. 2. İsim tamlamalarında tamlayıdı, sıfat tamlamalarında sıfatı öne alarak: *peri-peyker* (=peri yüzlü), *bed-hû* (=kötü huylu) v.b. 3. İsm-i fâil, ism-i mef'ûl ve emr-i hâzırдан önce uygun birer kelime getirilerek: *can-sûz* (=can yakan), *dil-sikeste* (=gönlü kırık), *âtes-fesân* (=ates saçan) gibi.

İsim ve sıfat türeten ekler: 1. *-dân*: Ålet adları yapar: *nemek-dân* (=tuzluk), *câme-dân* (=elbise dolabı) v.b.

2. *-sîtân*, *-istân*: Yer ve zaman adları yapar: *gül-sîtân* (=gül bahçesi), *bahâr-istân* (=bahar mevsimi) v.b.

3. *-zâr*, *-sâr*, *-gede*, *-sen*, *-bâr*, *-lâh*: Yer adları yaparlar: *çemen-zâr* (=çimenlik), *çeşme-sâr* (=çeşmelik), *mey-gede* (=meyhane), *gül-sen* (=gül bahçesi), *cûy-bâr* (=nehir), *seng-lâh* (=taşlık) gibi.

4. *-bân* (-vân): Meslek adı veya "koruyan" anlamında isimler yapar: *bâg-bân* (=bahçıvan), *nigeh-bân* (=bekçi, muhafiz), *sâye-bân* (=gölgelik) v.b.

5. *-mend*, *-vend*, *-var/-ver*, *-ûr*, *-yâr*, *-îr*, *-nâk*, *-gîn*: Sıfat yapan eklerdir: *hired-mend* (=akilli), *pulâd-vend* (=kuvvetli), *nâm-ver* (=namlı), *renc-ûr* (=hasta), *hûş-yâr* (=akilli), *dil-îr* (=cesur), *gam-nâk* (=kederli), *şerm-gîn* (=utangaç) gibi.

6. *-ves*, *-âsâ*: Benzerlik ekidir: *meh-ves* (=ay gibi), *sâye-ves* (=gölge gibi) v.b.

7. *fâm*: Renk gösterir: *gül-fâm* (=gül renkli), *siyah-fâm* (=siyah renkli) v.b.

8. *-kâr*, *-gâr*, *-ger*: Meslek ve bir işin bilicisi olan isimler yapar: *âhen-ger* (=demirci), *ziyân-kâr* (=ziyan verici) gibi.

9. *-çe*, *-ice*, *-ek*: Küçültme isimleri yapar: *bâğ-çe* (=bahçe), *kemân-çe* (=kemençe), *der-ice* (=küçük kapı, pencere), *merdüm-ek* (=göz bebeği) v.b.

10. *-â*, *-nâ*: Sıfatlardan soyut isimler yapar: *germ-â* (=sıcaklık), *dirâz-nâ* (=uzunluk) gibi.

11. *-âl*, *-ân*, *-gân*: İsimden isim yapar: *çeng-âl* (=çengel, pençe) (<çeng = pençe), *cân-ân* (=sevgili), *beyâb-ân* (=çöl) (<bî-âb = susuz), *bâzir-gân* (=tâcir) gibi.

12. *-âne*: Sıfat ve zarf yapar: *sâh-âne*, *âciz-âne* gibi.

13. *-î*: Soyut isimler, aidiyet, renk ve mesgûliyet isimleri yapar: *hest-î* (=varlık, mevcudiyet), *hûb-î* (=güzellik), *îran-î* (=İranlı), *sünbül-î* (=sünbül rengi), *çeng-î* (=çalgıcı) v.b.

Fîilden türeme isimler (Hâsil-î masdar): Farsçada fiillerin mastar şekli *-den* veya *-ten* eki ile yapılır. Fiillerin yalnız gövdeleri ya geçmiş zaman yahut emir ve şimdiki zaman gövdeleri şeklindedir. Fîilden türeme isimler, bu mastar şekillerinin atılması ve yerlerine yeni eklerin getirilmesi ile yapılır.

Geçmiş zaman gövdesi: Mastarların sonundaki *-n* harfi atılınca geriye kalan geçmiş zaman kökü, aynı zamanda fiilin isim şekli olur: *reften/reft* (=gidiş) gibi.

Emir gövdesi: *-dan/-den*, *-tan/-ten* mastar ekinin atılmadan sonra kalan kök, emir gövdesidir. Bu kök aynı zamanda fiilin isim şekli ve isim-fiil (participium) görevindedir: *hâden* (=okumak)/*hân* (=oku, okuyan), *şikesten* (=kirmak) / *şiken* (=kirân) gibi.

Mastar eki olan *-den* ve *-ten* ekleri atıldıktan sonra kalan köke çeşitli ekler getirilerek yeni kelimeler kurulur. Ancak, emir gövdesinin kuruluşu mastarına göre çok çeşitli ve karışıktr. Mastarın cinsine ve mastar ekinden önceki ünlüye göre bazı kurallar yer alırsa da, istisnaları da çoktur. Bazan mastarla onun gövdesi arasında kök ve yapı değişikliği ortaya çıkar: *dâden* (=vermek) / *dih* (=ver), *süpürden* (=teslim etmek) / *sipâr* (=teslim et), *bâhsîden* (=bağışlamak) / *bâhsây* (=bağışla) gibi. Farsçanın bükümlü bir dil olma özelliği de burada kendini gösterir.

Emir ve geçmiş zaman gövdelerinden kelime türeten eklerden birkaç söyledir:

-e: Emir gövdesinden sonra getirilir: *handîden* (=gülmek) / *hande* (=gülüş), *nâlîden* (inlemek) / *nâle* (=inleme), *pûyîden* (=koşmak) / *pûye* (=koşma) gibi.

-ış: Emir gövdesinin sonuna getirilir: *dânisten* (=bilmek) / *dân-ış* (=bilgi), *nûmûden* (=göstermek) / *nûmây-ış* (=gösteriş), *cûşîden* (=kaynamak) / *cûş-ış* (=koşma, kaynama) gibi.

-âr: Geçmiş zaman gövdesinin sonuna getirilir: *gûften* (=söylemek) / *gûft-âr* (=söz, söyleyiş, şiir), *reften* (=gitmek) / *reft-âr* (=gidış) gibi.

İsm-i fâil, ism-i mef'ûl (Participium): İsm-i fâil, emir gövdesine *-â*, *-ân*, *-ende* ekleri getirilerek kurulan geniş zaman isim-fiilleridir: *gûy-â*, *gûy-ân*, *gûy-ende* (=söyleden); *dâñ-â* (=bilen, âlim), *şitâb-ân* (=koşan), *bîn-ende* (=gören, görücü), *hân-ende* (=okuyan, okuyucu). Bunlardan *-ân* eki aynı zamanda zarf-fiil görevindedir: *lerz-ân* (=titreyen, titreyerek), *gûriz-ân* (=kaçan, kaçarak) gibi.

İsm-i mef'ûl, geçmiş zaman gövdesine *-e* eki getirilerek yapılır ve geçmiş zaman isim-fiillerinin yerini tutar. Bunların geçişli fiillerle yapılanları hem ism-i mef'ûl hem ism-i fâil yerini tutar: *dîd-e* (=görmüş, görülmüş), *mûrd-e* (=ölmüş), *reft-e* (=gitmiş), *puht-e* (=pişmiş) gibi.

III. Türkiye Türkçesi, dar anlamıyla, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Türkçeye verilen ad. Aydın zümrenin yazı dili paralelindeki konuşma dili dışına taşan ve bölgeden bölgeye birtakım değişiklikler gösteren halk konuşmaları, bilim dilinde genel olarak Anadolu ve Rumeli ağızları, teker teker de Konya ağızı, Muğla ağızı gibi adlarla adlandırılır. Osmanlı adının tarihe karışmasından sonra, Batı bilginlerince, T. T. için "Türkiyeye", "Cumhuriyet Türkçesi" ve "Yeni Türkçe" adlarının kullanıldığı da olmuştur. Ancak, bunlar içinde benimsenmiş ve yerleşmiş olanı T. T.'dır.

T. T., niteliği bakımından dilde milliyetçilik akımının mahsulüdür. Osmanlı yazı dilini konuşma diline yaklaş-

turma; daha doğrusu, konuşma dilinden yeni bir yazı dili yaratma hamlesi ile meydana geldiği için, başlangıcı Yeni Lisan hareketine (1911) kadar uzanır. II. Meşrutiyet (1908) ile Cumhuriyet (1923) arasındaki devre, çeşitli fikir akımları içinde milliyetciliğin dilde ve edebiyatta ağır bastığı bir dönemdir. Gerçi bu kısa dönemde, daha önceki dil ve edebiyat hareketlerinin bir devamı olarak birbirinden farklı görüş ve uygulamaların yine yer aldığı görülmektedir. Bir yandan Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Ahmed Hâşim, Halid Ziya gibi Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti edebiyatı temsilcilerinin kendi sanat ve ıslılık anlayışlarına bağlı dil tutumları devam ederken bir yandan da Tanzimat'tan beri dili yabancılardan tamamıyla temizleme hedefini benimseyenlerin gayretleri yol almıştır. Ancak, bu döneme asıl damgasını vuran hareket Millî Edebiyat akımına bağlı Türkçecilik hareketidir.

Milliyetcilik akımına bağlı olanların, sanat anlayışlarında olduğu gibi dil anlayışlarında da tam bir birelilik gözle çarpımadı. "Türk Derneği" (1908 - 1913), "Türk Yurdu", "Türk Ocağı" gibi derneklerin yayın organlarında yazı yazanlar, dili Türkçeleştirme konusundaki görüş ve tutumları ile, "Genç Kalemler" dergisinde yazan "Yeni Lisan" cıların görüş ve tutumları arasında bireleşen noktalar yanında ayrılan yanlar da vardır. Ancak, dil konusu, tarihî ve sosyal realitelere uygun sistemli, ilmî bir dava halinde ele alınıp yürütülmüşindeki başarıyı Yeni Lisan hareketine borçludur. Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp, Ali Canib, Âkil Koyuncu gibi genç yazarların öncülüğünde 1911'de Selanik'te çıkmaya başlayan "Genç Kalemler" dergisi, ilk defa millî edebiyat deyimini ortaya atarak böyle bir edebiyat yaratma görevini üstlenmiştir. Bunlar, millî bir edebiyat ancak millî bir dille yaratılabilir görüşünden hareket ederek "Yeni Lisan" davasını ortaya atmışlardır. "Genç Kalemler", ilk sayısından son sayısına kadar (11 nisan 1911 - 18 eylül 1912) bu davanın öncülüğünü ve savunuculuğunu yapmıştır.

Yazılı dilinin o zamana kadar tamamıyla Arapça ve Farsçanın hâkimiyeti altında yapma bir dil olduğu görüşünde olan Millî Edebiyat temsilcileri, Edebiyat-ı Cedîde ve Fecr-i Âti mensuplarının dillerini yabancılıklarından dolayı şiddetle tenkit ederek, sosyal yönü ile, halka inişi ve medenî kalkınmayı da sağlayacak olan "Yeni Lisan" davasının gerçekleşmesini şu esaslara bağlamışlardır :

1. Dilimizdeki Arapça ve Farsçaya ait gramer kurallarının kullanılmaması ve bu kurallarla yapılan tamlamaların -bazı istisnalarla- kaldırılması;

2. Dilimize girmiş Arapça, Farsça kelimelerle kurulacak yeni isim ve sıfat tamlamalarında Türkçenin kurallarının işletilmesi;

3. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçede söylendikleri gibi yazılmaları; bütün Arapça ve Farsça kelimelerin atılması gerekmeliğinden, ilmî terim olarak Arapça kelimelerin kullanılmasına devam edilmesi;

4. Öteki Türk lehçelerinden kelime alınmaması;

5. Yazı dili ile konuşma dili arasındaki açıklığın kapatılması; İstanbul konuşmasına dayalı canlı bir yazı dilinin oluşturulması;

6. Bu yollardan yürünerek, dil ve edebiyatın Doğu ve Batı taklitçiliğinden kurtarılp yaratıcı millî bir dil ve edebiyata dönüştürülmesi.

Millî Edebiyat ve Yeni Lisan anlayışına bağlı bu görüşler, daha sonra "Halka Doğru" ve "Türk Sözcü" dergi-

leri ile de yayılmıştır. Yeni Lisan hareketi, yazı dilini, Osmanlıcanın bütün kurallarından temizleyip İstanbul Türkçesine dayanan millî bir yazı yaratma hedefine yönelikti, kısa zamanda benimsenip yaygınlaşmış; bugünün yazı dilini oluşturan temel gelişmeler gerçekleştirilebilmiştir. Millî edebiyatın gerekli olduğu bu millî dil hareketi, 1917 yılında kurulan "Şairler Derneği" ile daha da istikrarlı bir yola girmiştir. "Hecenin beş şairi" olarak adlandırılan Halid Fahri (Ozansoy), Enis Behiç (Koryürek), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç) ve Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in şiirlerinde, Türkçe en güzel örneklerini vermiştir. Bunlar şiirlerini, Türkçeye Türk gramerini hâkim kıلان ve heceye değer veren bir görüşle yazmışlardır. Aynı görüş, Mütareke ve Millî Mücadele yıllarının idealist şair ve yazarlarında "yaşıda güzel Türkçe, nazında hece vezni" ortak ülküsüne bağlanmıştır. Bazı şair ve yazarların kendi edebiyat ve sanat anlayışlarındaki ayırlıklardan kaynaklanan dil ve ıslılık örgütü farklarına rağmen, Millî Edebiyat dönemi, Osmanlıca ile T. T. arasında bağlantı kuran bir geçiş dönemi durumundadır.

Cumhuriyet ilân edildiği zaman, konuşma dili ile yazı dili arasındaki açıklığı kapatmak üzere Tanzimat'tan beri yapılagelen çalışmalar artık büyük çapta gayesine erişmiş bulunuyordu. Bu dönem, yazı dilinin taşıdığı ana vasıflar bakımından 1911'den 1931'e kadar uzanır. Nazım ve neşir dilinin yukarıda sayılanlar dışında kalan başlıca temsilcileri arasında Yahya Kemal (Beyatlı), Mehmed Âkif (Ersoy), İbrahim Alâeddin (Gövsa), Ziya Gökalp, Aka Gündüz, Şükûfe Nihal, Halide Nusret (Zorlutuna), Kemaleddin Kâmi (Kamu), Necmeddin Halil (Onan), Ömer Bedreddin (Uşaklı), Necib Fazıl (Kısa Kürek), Refik Halid (Karay), Halide Edib (Adıvar), Yakub Kadri (Karaosmanoğlu), Reşad Nuri (Günтекin), Ahmed Hamdi Tanpinar gibi edebî şahsiyetleri de katmak gereklidir.

1928'de Latin alfabetesinin kabulü, 1932'de Atatürk'ün dil inkılâbını başlatması ile T.T., dilin millî şahsiyetini ve tarihî zenginliğini ortaya koyacak yeni bir araştırma ve geliştirme programına bağlanmıştır. Bu program gereği, Türkçede eğreti kalmış, dilin yapı ve işleyişine ters düşen pek çok yabancı kelime, tamlama ve kuralı dilden atarak yerlerine Türkçe şekil ve karşılıklar getirme yolu tutulmuştur. Terimleri Türkçeleştirme veya Türk eklerle terim yapma işi ilk defa bu dönemde ele alınmıştır. Bu bakımından 1932'den sonraki devre, Türk diline devlet elinin uzandığı ve Türkçeleştirme hareketinin daha da hızlandırdığı bir devre olarak vasiplendirilebilir.

2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet devrine kadar uzanan bu geçiş döneminde, böyle hızlı bir değişimye uğrayan T. T., tarihî gelişme şartları açısından ve dilde yeni gramer şekillerinin hâkim olması bakımından, Osmanlıcanın Türkçe yanı ile birleşmekte, fakat dildeki yabancı kelime, kural ve tamlamaların yerine Türkçe kelime ve kuralların hâkim kılınmış olması bakımından da ondan tamamıyla ayrılmaktadır. Bugün bazı yazarların dilinde, yer yer tasfiyecilik temelindeki aşırı özleştirmecilik hareketinin getirdiği zorlamalar dolayısıyla, Türkçenin yapı ve işleyişine aykırı kelime ve şekiller görülmektedir.

Ayrıca, yeni türetilen bir kısım kelimelerin dilde benimsenmemesi olması, bunların yerine Arapça, Farsça veya Batı kaynaklı karşılıkların kullanılmasını geçerli kıldığından, dilde kelime hazinesi bakımından ikili veya üçlü şe-

killer ortaya çıkarmıştır: *kâtip / sekreter / yazman; heyet / komisyon / kurul; millet / ulus* gibi.

T. T.'nin dil yapısını oluşturan başlıca özellikler şunlardır:

Ses bilgisi (Phonologie): T. T.'nin başlıca sesleri *a, b, c, ç, d, e, f, g, h, i, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z*'dır. Bu sesler bogümlanma (articulation)'ları sırasında ses yolunun bir engele uğrayıp uğramamalarına göre ünlüler ve ünsüzler diye iki gruba ayrırlar.

Ünlüler: 1. T. T.'de *a, e, ē, i, i, o, u, ö, ü* olmak üzere dokuz ünlü vardır. Bunlardan *ē* (= kapalı *e*) yazda gösterilmez ve *e* ile karşılaşır: *demek, gece, yemiş, yer* kelimelerinin ilk hecelerindeki *e*'ler gibi.

2. Ünlüler, bogümlanmaları sırasında dil, dudak ve çene açısının durumlarına göre şöyle gruplandırılır:

- a. Kalın ve ince ünlüler: *a, i, o, u; e, ē, i, ö, ü*.
- b. Düz ve yuvarlak ünlüler: *a, e, ē, i, i, o, ö, u, ü*.

c. Geniş ve dar ünlüler: *a, e, o, ü; u, ü, ē, i*. Buna göre T. T.'nde her ünlünün üç bogümlanma vasfi var demektir. Söz gelişimi: *a*: kalın, düz, geniş; *e*: ince, düz, geniş; *o*: kalın, yuvarlak, geniş bir ünlüdür.

3. Türkçe kelimelerde uzun ünlü yoktur. Uzun ünlüler yalnız Arapça, Farsça yabancı kelimelerde yer alır: *âlim, âriza, çâre, nûmâne* gibi. Bazan bu uzunlukların kısaltıldığı görülür: *cân*>*can*, *hâzîr*>*hazır*, *hâtırla*->*hatırla*, *taklîd*>*taklit* gibi.

4. Bazı Arapça kelimelerde varlığını ünlü uyumunda ortaya koyan bir ince *a* (á) ünlüsü vardır: *hârpte, gârbe, saâtimiz, dikkâte, hakikâti* gibi.

5. *o, ö* ünlüleri yalnız ilk hecede bulunur. Şimdiki zaman çekimindeki *o* eski bir kökün kalıntısıdır: *başlıyor* (<*başla-yu yoru-r*) gibi.

6. T. T.'nde ikiz ünlü (diphthong) yoktur.

Ünlü değişimleri: 1. *e/i*: Kelime başında ve ilk hecede görülür. Eski Türkçedeki *i*'ler *ē* (= kapalı *e*), *e*'ler *i* şeklinde yerleşmiştir: *yir/yer, vir-/ver-, eşit-/iştir-, edgü>eyü>iyi, gey-/giy-* gibi.

2. *i>i, u>i, u*: Bazı ünsüzlerin yanlarındaki ünlüleri inceltme ve yuvarlaklaştırma etkisinden doğmuştur: *inan->inan-, iş>is, biç->biç-, kangi>hangi, yaşıl>yeşil, biç-uk>büyük, dîvâr>duvar, hamîr>hamur* gibi.

3. *o, u>i, i*: Birkaç Türkçe kelimedede Osmanlıca devresinde kendini gösteren bir gelişmedir: *oşbu, usbu>işbu, oşda, usda>işte, ucun>için* gibi. Yabancı kelimelerde de görülür: *fursat>fırsat, furun>firün, Furat>Fırat* gibi.

4. *ü>i*: Pek az örnek veren bir düzleşme olayıdır: *düz>dz-, tüp>dip, büre/püre>pire* gibi.

5. *o, ö>u, ü>g, ğ*, *y* gibi ön damak ünsüzlerinin etkisivle bazı kelimelerde görülen bir daralma olayıdır: *bedük>böyüük, koyumcu>kuyumcu, yogur->yuğur-, yokaru>yukarı, yörü->yürü-, gözel>guzel, odi->uyu-* gibi.

6. Ünlü düşmesi: İki heceli kelimeleri eklelerle genişlete durumunda, vurgusuz orta hece ünlüleri bazen düşer veya değişir: *alin/alnim, gönü'l/gönü'l, çevire>çevre, anlayor>anlıyor, kavuş-ak>kavşak, kokula->kokla-* gibi.

Ünsüzler: 1. T. T.'nde 21 ünsüz vardır. Bunlar bogümlanma sırasında gösterdikleri özelliklere göre dört türlü sınıflanır:

A. *Ses yolunun daralma veya kapanmasına göre*: 1. Patlayıcı ünsüzler: *b, p, c, ç, d, t, g, k, m, n*. 2. Sızıcı ünsüzler: *f, v, ğ, h, j, ş, l, r, s, z, y*.

B. *Boğumlanma sırasında sesin ton verip vermemesine göre*: 1. Tonlu ünsüzler: *b, c, d, g, ğ, i, l, m, n, r, v, y, z*. 2. Tonsuz ünsüzler: *ç, f, h, k, p, s, ş, t*.

C. *Boğumlanma noktalarına göre*: 1. Dudak ünsüzleri: *b, p, m, v, f*. 2. Diş, dişeti ünsüzleri: *d, t, c, ç, j, ş, z, s, n, l, r*. 3. Damak ünsüzleri: *k, g, ğ, y*. Bunlardan *k, g, ğ*'nin ince veya kalın sıradan ünlülerle hece kurma durumuna göre ön ve art damakta bogümlanın ve transkripsiyon alfabetesiyle *k/k, g/g, ğ/ğ* olarak gösterilen ikişer türü vardır.

Eski Anadolu Türkçesindeki *η* damak ünsüzü, T. T.'nde artık bir diş ünsüzüne dönüşmüştür: *Taŋri>Tanrı, deniz>deniz* gibi. Bugün sonradan türemle bir geçiş sesi olarak yalnız bazı ses birleşimlerinde görülür ve yazda gösterilmmez: *banka>baŋka, yonga>yɔŋga* gibi.

4. Girtlak ünsüzleri: *h: hangi, haydi*. Yine birer girtlak sesi durumunda olan Arapçadan geçme kelimelerdeki "ayn" ve "hemz" ünsüzleri, T. T.'nde, kelime ortasında bir kesme meydana getirirler: *san'at, mel'un, neş'e, cür'et* gibi.

D. *Boğumlanmaları sırasında duyulurluk derecelerine göre*: 1. Akıcı ünsüzler: *y, l, r, m, n*. Bunlardan *y*, ünlüye çok yakın olduğu için "yarım ünlü", *m, n* bogümlanmaya burunun da karışması dolayısıyla "nazal ünsüzler" adını da alır. Bunlar içinde akıcılık vasfi en yüksek olanı *r* ve *l* ünsüzleridir. 2. Katı ünsüzler: Duyulurluk dereceleri hiç olmayan veya zayıf olan ünsüzlerdir. Kendi aralarında ikiye ayrılırlar: a) tonlu katı ünsüzler: *b, c, d, g, ğ, j, v, z*. b) tonsuz katı ünsüzler: *p, ş, t, k, h, s, f, s*.

2. Türkçede *f, h, j, v* ünsüzleri yoktur. *f* ünsüzü yalnız taklidî kelimelerde veya ünlemelerde görülür: *fisildamak, üflemek, of, if* gibi. *h* ünsüzü de aslı bir ünsüz değildir; *k* ünsüzünden değişerek oluşmuştur: *han, hani, hangi* gibi. Bazı yabancı kelimelerdeki *h*'lar da *k*'ya dönüşmüştür: *harpuz>karpuz, halîfa>kayfa, humbara>kumbara, haftân>haftan* gibi. *J* ünsüzü Türkçeye Farsça ve Fransızcadan geçmiş yabancı kelimelerde bulunur: *Jale, jandarma* gibi. Bu ünsüz halk konuşmasında *c*'ye de dönüşür: *candarma, cip* gibi. Türkçede ince *l* yoktur. Yalnız yabancı asılı kelimelerde görülür: *lâtif, lâzîm, vals, hayal* gibi. T. T.'ndeki *v*'ler de eski bir *b* ünsüzünden veya *g*'den gelişmiştir: *bar>var-, sebin>sevin-, ab>av, eb>ev* gibi.

3. Kelime başında *c, l, m, n, p, r, z* ünsüzleri bulunmaz. Bunlardan *n*, yalnız *ne* soru zamiri ve birleşiklerinde yer almıştır. *v-* de aslı ses olarak değil, *b->v-* değişmesinden oluşmuştur.

4. Kelime ve hece sonlarında *b, c, d, g* ünsüzleri bulunmaz. Yabancı asılı kelimelerdeki bu ünsüzler *p, ç, t, k* şeklinde yazılır ve okunur: *kitâb>kitap, ferd>fert, ihtiyâc>ihtiyaç, reng>renk* gibi. Bu kelimeler ünlü ile başlayan bir ekle genişletildiklerinde, iki ünlü arasındaki tonlulama olayı dolayısıyla eski hallerine dönerler: *kitap>kitabi, -ihtiyâc>ihtiyacı* gibi.

5. Kelime kökünde aslı olarak ikiz ünsüz yoktur. Bunlar yalnız Arapçadan geçme seddeli kelimelerde yer alır: *dikkat, hakk-i, tibb-a, sarraf, ressam, reddetmek, zannetmek* gibi. Türkçe, niteliği bakımından ikiz ünsüze elverişli olmadığı için T. T.'nde bu ünsüzlerin yer yer teklentiği görülür:

hammâl > *hamal*, *kassap* > *kasap*, *kerre* > *kere*, *hiss* > *his*, *zann* > *zan* gibi.

Anne, elî, belli, bellemek, gömme, yolluk, issiz gibi Türkçe kelimelerdeki, türetme, birleşme veya ses değişmesi sonucu olan ikincil ikiz ünsüzler bunun dışında kalır.

6. Kelime ve hece başlarında çift ünsüz bulunmaz. Çift ünsüzle başlayan *bravo*, *fren*, *tramvay*, *tren*, *telgraf*, *spor*, *blöf*, *gri*, *grup*, *klüp* gibi kelimeler Battı dillerinden geçmedir. Konuşma dilinde bunlar çok defa araya veya başa birer i/i ünlüsü sokularak hece bölünmesine uğratılır: *tiren*, *sipor*, *istasyon* gibi.

7. Kelime ve hece sonlarında yalnız akıcı-patlayıcı, sızcı-patlayıcı nitelikteki *lc*, *lk*, *lp*, *lt*; *nç*, *nk*, *nt*; *rç*, *rk*, *rp*, *rs*, *rt*; *st*, *şt* çift ünsüzleri bulunur: *ölç*, *ilk*, *alp*, *alt*; *dinç*, *denk*, *ant*, *burç*, *kürk*, *sarp*, *ters*, *sert*, *üst* gibi. Bunun dışında kalan çift ünsüz türlerinin hepsi Türkçeye yabancıdır. Arapça-dan *akl*, *aks*, *ilm*, *fikr*, *cezb*; *medh*, *bud*; Farsçadan *dest*, *çesm*, *mest*, *cüft*; Battı dillerinden *dans*, *refleks*, *film*, *ekstra* gibi. Bunların, Türkçenin çift ünsüz düzenine aykırı olanları araya bir ünlü eklenerken okunur: *akl/akl*, *ömür/ömür*, *ilm/ilim* gibi. Bir kısmı da Türkçede bulunan gruplara benzetilir: *çarh/çark*, *merd/mert*, *rind/rint* gibi.

8. *y*, *ç*, *ş* gibi ünsüzler bazan yanlarındaki kalın ünlüler üzerinde inceltme etkisi yaparlar: *bıç* > *bıç-*, *yaşıl* > *yeşil*, *yoru* > *yürü*- gibi.

Ünsüz değişimeleri: Tür bakımından sınırlıdır. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine veya Osmanlıdan T.T.'ne geçerken gerçekleşmiş birkaç türden ibarettir:

1. *b* > *p*: Eski Anadolu Türkçesinden T.T.'ne uzanan bir değişmedir: *barmak* > *parmak*, *basdırma* > *pasturma*, *berk* > *pek*, *bıñar* > *pinar*, *bis* > *pis*- gibi.

2. *g* > *ğ*: Eski Anadolu Türkçesinden T.T.'ne uzanan gelişme döneminde, akıcı ünsüzlerden sonra gelen patlayıcı ön ve art damak *g*'leri aynen korunduğu halde (*kargı*, *damga*, *kızgın*, *gölge*, *yenge*), iç seste iki ünlü veya bir ünlü bir akıcı ünsüz arasında kalan *g*'lerle, kelime sonu *g*'leri, kurallı bir şekilde sizicipasarak *ğ*'ye dönüşmüştür: *agır* > *ağır*, *bagır* > *bağır*, *agla* > *ağa-la*, *ogmak* > *oğmak*, *begenme* > *beğenme*, *igne* > *ığne*, *cig* > *çig* gibi. Bunlar günlük konuşma dilinde daha da eriyerek uzun bir ünlüye dönüşebilirler: *yagmur* > *yâmur*, *igne* > *îne* gibi.

3. *g*/*ğ* > *y*: Osmanlıca içinde olmuştur: *beg* > *bey*, *tüg* > *tüy*, *degmek* > *deymek*, *degenek* > *deynek* gibi.

4. *g*/*ğ* > *v*: Kelime içindeki yuvarlak ünlülerin bazı ünsüzleri yuvarlaklaştırma etkisi ile ilgili bir değişim türüdür: *koga* > *kova*, *kog* > *koğ* > *kov*, *koğan* > *kovan*, *kaguk* > *kavuk*, *og* > *oğ* > *ov*, *sogan* > *soğan* > *sovan*, *kügerçin* > *güvercin* gibi.

5. *η* > *m*: Yuvarlak ünsüzlerin etkisine bağlı bir değişim türüdür. Örnekleri azdır: *konur al* > *kumral*, *göñlek* > *gomlek*, *konğu* > *komşu*, *doñuz* > *domuz* gibi.

Ünsüz düşmesi, *ünsüz türemesi*: *r*, *l* gibi akıcı ünsüzlere has, seyrek örnekler veren bir olaydır: *ol* > *o*, *sol* > *su*, *oltur* > *otur*, *geltür* > *getir*, *birle* > *bile*, *berk* > *pek*, *kursa* > *kuşa*- gibi.

Ünsüz türemesi pek seyrektil. Yalnız *v* ve *h* türemesi şeklindedir: *ur* > *vur*, *olta* > *volta*, *örküç* > *hörgüç*, *âveng* > *heven* gibi.

Seslerin benzesmesi: T.T.'nde, ünlü ve ünsüz diye ayırdığımız sesler arasındaki benzeşme olayları ünlü uyumu, ünlü-ünsüz uyumu ve ünsüz uyumu şeklinde kendini gösterir.

Ünlü uyumu: Türkçe kelimelerin ünlülerini, ilk hecedeki ünlünün kalınlık-incelik veya düzlik-yuvarlaklık vasfına göre düzene sokan bir uyum türüdür.

Dil benzesmesi: Bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüler de kalın, ilk hecesinde ince bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüler de ince olur: *başak*, *balık*, *yadırganak*, *kırlangıç*; *geçirmek*, *ipek*, *evlenmek*, *örümcek* gibi. Bu kural, hem T.T. hem de bütün Türk dili için istisnasi birkaçı geçmeyen genel bir kural durumundadır; büyük ünlü uyumu adını alır.

İstisnaları, ses değişimlerinden oluşmuş birkaç kelime ile uyum dışı kalmış birkaç ekten ibarettir: *anne*, *elma*, *inanmak*, *kardeş*, *ışışman*, *hangi*, *geliyor*, *bakarken*, *akşamleyin*, *dindas*, *mavimittirak*, *yukarıdaki* gibi. Bu kural, yabancı kelimeler için söz konusu değildir: *çâre*, *iman*, *haciz*, *rûyâ*, *alkol*, *naturel* gibi.

Dudak benzesmesi: Bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüler de düz, ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüler ya düz-geniş (=a/e) veya dar-yuvarlak (=u/u) olur. Bu uyum Osmanlıdan T.T.'ne uzanan devrede oluşmuştur. İkinci ve daha sonraki hecelerin yalnız dar ünlülerini etki alanına alan yeni bir ses oluyıldır; yani Türkçe kelimelerde ikinci ve daha sonraki hecelerde o/o ünlüler bulunmaz demektir. Benzeşme sınırlı olduğu için küçük ünlü uyumu adını alır: *onarmak*, *otlak*, *önden*, *yuva*, *ünlemek*; *oturuş*, *gözlük*, *güçlü*, *güçsüz* gibi.

Avutmak, *çabuk*, *çamur*, *kabuk*, *kavurmak*, *yağmur* gibi düz-yuvarlak ünlülerin sıralanması, dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkisinden gelen uyum bozukluklarıdır.

Ünlü-ünsüz uyumu: Bir kelimede kalın sıradan ünlülerle yalnız art bogumlanmalı kalın *g*, *ğ*, *k*, *l* ünsüzlerinin, ince sıradan ünlülerle de yalnız ön bogumlanmalı ince *k*, *g*, *ğ*, *l* ünsüzlerinin bulunabilmesi temelindeki uyum kuralıdır: *ağrı*/*egri*, *akmak*/*ekmek*, *alın*, *elek* gibi. Bu kurala aykırı kelimeler yabancı asılıdır: *hâl*, *hakîkî*, *kâğıt*, *rûzgâr*, *gûyâ*, *tedkîk*, *sevk*, *lâmba*, *lokanta*, *ma'mûl* gibi.

Ünsüz uyumu: T.T.'nde ünlüler arasında olduğu gibi ünsüzler arasında da bir uyum kuralı vardır. Bu kural, bir kelimede tonlu veya tonsuz nitelikteki ünsüzlerden yalnız tonlu veya yalnız tonsuz olanların yan yana bulunabileceği şeklidendir. Karşı nitelikte ünsüzlerden bir tonlu ile bir tonsuz yan yana gelemez. Yabancı kelimelerde ve eklemle ile ortaya çıkan böyle durumlarda benzeşme ile uyum sağlanır: *dizgin*, *pişkin*, *alıngan*, *yapışkan*, *burgu*, *tutku*, *ıztırab* > *ıstırab*, *tedkik* > *tetkik*, *röntgen* > *röntken*, *tesbih* > *tespih*, *dağdan*, *çicekten*, *demirci*, *ekmekçi* gibi.

Vurgu: Söz içinde bazı hecelerin daha güçlü bir nefes baskısı ile telâffuzundan doğan vurgunun T.T.'ndeki işleyışı çeşitliidir. Vurgu, kelime, obek ve cümle vurguları olarak gruplandırılır.

Kelime vurgusu: 1. Tek heceli kelimeler çoklukla vurguludur: *âş*, *sú*, *tâş*, *g'öz*, *ält*, *'üst* gibi.

2. İki veya daha çok heceli kelimelerde bunlardan biri tabii olarak vurguludur: *tavúk*, *ekmék*, *s'imdi*, *insâanca*, *başlamâdi* gibi.

3. Kelime vurgusu genellikle son hecededir; *balık*, *toprâk*, *arabâ*, *tutsún* gibi. Kelimeler türetme ve çekim ekleri ile genişletilince, bu ekler vurguya yine son hece üzerine çekerler: *kabük/kabuklú*, *çicek/çiceklér*, *saman/samanlık tepe/tepedén*, *kayık/kayıktá* gibi. Ancak, kelime vurgusunun

son hecede olmadığı hallerde, ekler vurguyu son heceye çekmez : *anne/annelik, báńka/bánkalar* gibi.

4. Ekleme sırasında vurguyu üzerine çekmeyen bazı vurgusuz ekler de vardır: *çocukça, ateşle, oynárken, gelémedi, yazıklar* gibi.

5. Aşağıdaki hallerde vurgu ilk heceye doğru yerleştirir ve genellikle ilk heceye çekilir:

a) Yer adlarında: *Ánkara, Ávrúpa, Bérlin, Dénizli, Kártal, Máltepe* gibi.

b) Zarflarda: *búgn, yárm, súndi, sónra, dógruca, yénden* v.b.

c) Ünlülerde: *áferin! árkadaş! háydl! hóppala!* simitçi gibi.

d) Akrabalık kelimeleri ile bazı hayvan ve kuş adlarında: *ábla, tézye, hála, yénge; kárga, sérce, çekírge* gibi.

Öbek vurgusu: Söz içindeki kelimelerin öbekleşmesi yani bir vurgu düzene yol açar. Kelime vurguları zayıflar veya ortadan kalkarak yerlerine öbek vurgusu geçer: *baba-sının oğlu, kapú kolu, bágavus, binbaşı, karniyarık, önsöz, gulkurusu, sütláç, kahvaltı* gibi.

Cümle vurgusu: Kelime ve öbek vurgularından daha şiddetlice bir vurgudur. Cümle vurgusu normal olarak yüklem üzerinde: *Yarin bu konuyu açabilirim* gibi. Ancak, cümledeki anlam inceliklerine göre kelimeler yer değiştirileceği gibi vurgular da yer değiştirebilir: *Kardeşim yarin buraya geliyor; kardeşim yarin buraya geliyor; kardeşim buraya yárm geliyor; yarin buraya kardeşim geliyor*, gibi.

Morfoloji: İsim çekimi ekleri: İsim çekimi ekleri, cümle içinde isimlerin başka kelimelerle olan geçici ilişkilerini ayıran eklerdir. Bu ilişkinin türüne göre her isim belli bir hal (casus)'e girer. T. T.'nde yedi hal vardır:

1. Yalın hal (nominativus): İsmi eksiz durumudur: *ağaç, Ayşe, güzellik, kuş* gibi.

2. Yükleme hali (accusativus): İsmi, cümlenin geçişli fiiliinden etkilenme durumudur. Eki *+i/+i, +u/+ü*'dır. Ünlü ile biten kelimelerden sonra, araya bir -y- koruyucu ünsüzü alır. İşaret zamirlerinden ve 3. şahıs iyelik eklerinden sonraki yükleme hali eki *+ni/+ni*'dır: *at+i, ağaç+i, baba+yi, kol+u, göz+ü, ben+i, biz+i, bu+nu, su+nu, kendisi+ni* gibi.

3. İlgi hali (genitivus): İsimler arasında ilgi kurar. Eki ünsüz ile biten kelimelerde *+in/+in, +un/+ün; ünlü ile bitenlerde +nin/+nin, +nun/+nün*'dür: *taş+in, el+in, yol+un, tepe+nin, sürü+nün* gibi.

4. Yönelme hali (dativus): *+a/+e, +ya/+ye;* işaret zamirlerinden ve 3. şahıs iyelik eklerinden sonra *+na/+ne* eki ile karşılaşır: *ağaç+a, dere+ye, bu+na, su+na, anne+ni+ne* gibi.

5. Bulunma hali (locativus): *+da/+de, +ta/+te* ekleri ile karşılaşır: *ev+de, dışarı+da, baş+ta, gök+te* gibi.

6. Ayrılma hali (ablativus): *+dan/+den, +tan/+ten* ekleri ile karşılaşır: *bahçe+den, ev+den, ağaç+tan, çiçek+ten* gibi.

7. Vasıta hali (instrumentalis): Eski Anadolu Türkçesindeki *+n* eki artık canlılığını kaybedip zarflaşmış olduğu için (*baharin, yazın, içín içín*), ile edatı ekleşerek *+la/+le* şekli ile onun yerini almıştır. Ünlü ile biten kelimelerde araya bir de -y- girer: *kitap+la, kalem+le, para+yla* gibi.

8. Eşitlik hali (equativus): *Gibi, kadar ve göre* edatlarının yerini tutan ve karşılaştırma yolu ile eşitlik bağlı kuran *+ça/+çe, +ca/+ce* eki, Eski Anadolu Türkçesinden

T. T.'ne uzanan gelişmesi sırasında, kalıplasma yolu ile veya bir türetme eki vasfını kazanarak yeni türemeler yaptığından, çekim eki olma bakımından hayli zayıflamıştır. Ancak, yer yer *gibi, göre ve tarafından* edatlarının yerini tutan kullanılışları devam etmektedir: *arslanca, çocukça, bence, gönlünde, hükümetçe* gibi.

Cöklik eki: *+lar/+ler*'dır: *dağ+lar, el+ler* v.b.

Iyelik ekleri: İki isim arasında iyelik bağlı kuran eklerdir. Şahıslara göre değişen ek durumu söyledir:

Teklik 1. şahıs *+m: baba+m, baş+m, göz+üm*.

2. şahıs *+n: baba+n, baş+in, göz+ün*.

3. şahıs *+i/+i, +u/ü, +si/+si, +su/+sü: baba+si, baş+ı, göz+ü* gibi.

Cöklik 1. şahıs *+miz/+miz, +muz/+müz: baba+miz, baş+miz, göz+müz*.

2. şahıs *+niz/+niz, +nuz/+nüz: baba+niz, baş+niz, göz+nüz*.

3. şahıs *+ları/+leri: baş+ları, baba+lari, söz+leri* gibi.

Aitlik eki: Dil ve dudak benzesmesinden kaçınan *+ki* dir: *benim+ki, onun+ki, sokakta+ki* gibi.

Soru eki: *-mı/-mi, -mu/mü'dür: başı mı? ekşi mi? yol mu? gül mü?*

Zamirler: İsmi yerini tutan kelimelerdir. Şahıs, işaret, dönüşülüklük, soru, belirsiz ve bağlama zamirleri olmak üzere altı ayrılrı:

1. Şahıs zamirleri: *ben, sen, o, biz, siz, onlar.*

2. İşaret zamirleri: *bu, su, o, bunlar, günler, onlar.*

3. Dönüşülüklük zamirleri: *kendi* kelimesine şahıs ekleri getirilerek yapılır: *kendi+m, kendi+n, kendi, kendi+miz, kendi+niz, kendi+leri*.

4. Soru zamirleri: Yerine geçtikleri isimleri soru yolu ile temsil eden *kim? ne? kaç? kelimeleridir: kim söyledi? kime sormuş? ne getirdiniz? kaçsa sattınız?* gibi. Soru zamirleri, soru sıfatlarına iyelik ekleri getirilerek de kurulabilir: *hangimizi istiyorsunuz? kaç bozulmuş?* gibi.

5. Belirsiz zamirler: Genellikle belirsiz sıfatlara iyelik ekleri getirilerek kurulur: *biri, beriki, öteki, birçoğu, hiçbiri, hepsi* gibi.

6. Bağlama zamiri: Farsçadan geçmiş olan *ki*'dir: *btmelişin ki (o) gelmeyecek; öyle bir kumaş almış ki (ona) bayıldı* v.b.

Sıfatlar: Bir varlığı vasıflandıran veya belirleyen kelimelerdir. Başlıca türleri niteleme, işaret, soru ve belirsizlik sıfatlarıdır.

Niteleme sıfatları: Önune geldikleri isimleri çeşitli şekillerde nitelendiren sıfatlardır: *yaralı kuş, uzun yol, daha büyük boyda, en uzak ihtiyal* gibi.

İşaret sıfatları: *bu, su, o* şeklinde dir: *bu kız, su ağaç, o gün, bu işler, su hesaplar, o günler* gibi.

Soru sıfatları: Varlıklar soru yolu ile belirten sıfatlardır: *kaç? hangi? ne? nasıl? nice? neredeki?* gibi. *Kaç yıl? hangi saatte? ne biçim? kaçar gün? nasıl arkadaş?* v.b.

Belirsizlik sıfatları: İsimleri kabatasnak belirleyen sıfatlardır: *bazı, başka, bir, birkaç, birçok, bütün, degene, her, hiçbir, falan, falanca, kimi, öbür* gibi: *bir kimse, bazı işler, her yıl, çok yakın* v.b.

Zarflar: Sıfatlardan ve fiillerden önce gelerek onları anlam bakımından açıklayan, tamamlayan veya değiştiren kelimelerdir. Gerçekleme (= tekit), yer ve yön gösterme, zaman zarfları, miktar zarfları ve tarz zarfları olmak üzere beş grup oluştururlar.

Gerçekleme zarfları: Bir vasfin varlığını veya fiildeki oluş ve kılışı doğrulanın zarflardır: *evet doğru, yok gelmedi, hayır tanımıyorum, belki görebilirim, elbette anlatacak gibi*.

Yer ve yön zarfları: Bir oluş ve kılışın yerini ve yönünü belirten zarflardır: *aşağı, yukarı, içerde, ortada, şuradan, öteye, ileri, geri, karşısından, yandan gibi: aşağı inmek, yukarıdan seslenmiş, yandan girdi, karşısından bakar v.b.*

Zaman zarfları: Bir oluş ve kılışın zamanını belirten zarflardır: *akşam, akşamleyin, sabahleyin, yarın, şimdi, demin, önce, sonra, erken, geç, yazın, kışın gibi: önce okur, sonra anlatırsın; yazın çalışır, kışın dinlenirsin v.b.*

Miktar zarfları: Bir oluş ve kılışın veya bir vasfin miktar ve derecesini gösteren zarflardır: *az, çok, az çok, biraz, tam, fazla, fevkalâde, daha dar, pek, hep, en, müthiş gibi: az vermişler; çok konuşuyor; biraz bekle; fevkalâde güç; daha kolay; en güzel iş v.b.*

Tarz zarfları: Bir vasfin nitelğini veya bir oluş ve kılışın tarzını belirten zarflardır: *ince uzun, kara cahil, tatsız sert, ters davranışmak, çabuk yazılınsın, şöyle belirtmeli, güllerken konuştu, ayrı ayrı gittiler, sırtüstü yatıyor gibi.*

Edatlar: İsimlerden sonra gelerek bu isimlerle başka kelimeler arasında geçici anlam bağlı kuran kelimelerdir. Edatlar yalnız başlarına birer kavrama karşılık olmazlar. Ancak eklendikleri isimlerle birlikte bir anlam birliği oluştururlar. Bu bakımından görevleri isim çekimi eklerine denktir. Edatlar, eklendikleri kelimelerin kendileriyle birlikte taşıdıkları isim çekimi eklerine göre söyle gruplandırılırlar:

1. Yalın hal isteyen edatlar: *gibi, için, ile, kadar v.b. At gibi, kuş kadar, güzellik için, Ahmet ile gibi.*

2. Yönelme hali isteyen edatlar: *doğru, kadar, karşı, karşılık, göre, rağmen v.b. Kışa doğru, eve kadar, sabaha karşı, bana göre gibi.*

3. Ayrılma hali isteyen edatlar: *aşağı, başka, beri, dıgari, dolayı, önce, sonra, öte, yana gibi. Balkondan aşağı, dünden beri, yorgunluktan dolayı, iyilikten yana v.b.*

4. Tamlama isteyen edatlar: Belirsiz isim tamlamasından geliştirilmiş edatlardır: *kapı önünde, köşe başından, yağış dolayısıyla, konuşma süresince, yol boyunca gibi.*

Bağlaçlar: Söz içindeki kelimeleri, kelime öbeklerini ve cümleleri bağlamaya yarayan kelimelerdir. Bağlantı, çeşitli yönlerden tek veya tekrarlanan kelimelerle sağlanır. Görevlerine göre başlıca türleri şunlardır:

Sıralama bağlaçları: *ve, ile, dahi, da, ilâ v.b. Güzel ve kullanılsın, Filiz ile kendisi; Ahmet de geldi gibi.*

Denkleştirme bağlaçları: *ya, ya da, veya, yahut, yanı v.b. Ya anlat yahut gidelim; roman veya tiyatro gibi.*

Karşılıştırma bağlaçları: *de... de, ne... ne, hem... hem, ya... ya, ister... ister, olsun... olsun, gerek... gerek v.b. Ya bu devreyi güdersin ya bu diyardan gidersin; ne gelen var ne de halimizi soran; ister dinlesin ister dinlemesin gibi.*

Cümle başı bağlaçları: *ama (amma), ancak, fakat, lakin, yalnız, eğer, gerçi, gayet, çünkü, madem, mademki, mentre ki, öyle ki, oysa ki, söyle ki, nitekim, halbuki, kaldı ki, üstelik, hattâ, zaten, sanki, gâya, yoksa, hele gibi. Bunlar zıtlık, sebep, sonuç, üsteleme, açıklama, amaç belirtme ve şart bildirme kelimelerinden oluşmuştur.*

Ünlemeler: Bir dileği, bir duyguya canlı bir şekilde belirtmeye, bir kimseye seslenmeye veya bir şeyi işaret ederek göstermeye yarayan kelimelerdir: *al ah! vah! eyvah! ol! oh! yay! haydil hah, hey' püf! pst! gre, ulan, hul işte v.b.*

Hey buraya bak! oh! biraz ferahladık! hayhay! yarın geliriz; haydi beklemeye; işte burada gibi.

Yalın haldeki isimler, sıfatlar ve zarflar ile fiillerin emir kipleri de birer ünlem gibi kullanılabilir: *simitç! evlat çabuk ol! zavallıck! fevkâlâde! aslâ! elbette! davranışmal var ol! gibi.*

Taklitî kelimeler: Tabiat seslerini kabatasnak taklit veya tasvir eden ses topluluklarıdır. Taklit veya tasvir etikleri nesne veya kılışın anlamını taşırlar: *me, mo, miyav, tis, cikcik, circir, gitgidak, pirr, gümbür, pat, küt, grak, haril haril, sırlıtı, hisrtı gibi.*

İsim, sıfat ve zarf türünden pek çok kelime de ses taklidî yolu ile oluşmuştur: *baba, cıvcıv, gırgrı, zipzip, cıbzı köfte, dangıl dungıl adam, civil civil ötmek, şırıl şırıl akmak gibi. Tikir+da-, hay+kır-, hav+la-, kük+re- gibi taklidî kelimelerde, türetme yolu ile kurulmuş olanlar da vardır.*

Fıll çekimi: Şahıs ekleri: Bir oluş veya kılışı bir şahsa ve bir zamana bağlı olarak gösteren çekimli fiillerde kullanılan şahıs ekleri ya zamir kökenli yahut iyelik kökenli eklerdir. T. T.'ndeki zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Teklik 1. şahıs *-im/-im, -um/-üm*

2. şahıs *-sun/-sin, -sun/-sün*

3. şahıs

Çokluk 1. şahıs *-iz/-iz, -uz/-üz*

2. şahıs *-simiz/-siniz, -sunuz/-sünüz*

3. şahıs *-lar/-ler: alır-im, geliyor-um, göreceksin, bilir-iz, tutar-sınız, donecek-ler gibi.*

İyelik kökenli şahıs ekleri de şöyledir :

Teklik 1. şahıs *-m*

2. şahıs *-n*

3. şahıs

Çokluk 1. şahıs *-k*

2. şahıs *-niz/-niz, -nuz/-nüz*

3. şahıs *-lar/-ler: bildi-m, okudu-n, yazsa, dinlese-k, başlasa-lar gibi.*

Geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, duyuları geçmiş zaman, istek ve gereklilik kipleri zamir kökenli; görülen geçmiş zaman ve şart kipleri iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekilirler.

Şekil ve zaman ekleri: Haber ve dilek kipleri olmak üzere başlıca iki grupta topladığımız şekil ve zaman ekleri şunlardır:

1. Görülen geçmiş zaman: Dil ve dudak benzesmeleri ile ünsüz uyumuna göre ayarlanan *-di/-di, -du/-dü, -ti/-ti, -tu/-tü* ekleri ile karşılaşır: *yaz-di-m, diz-di-n, tut-tu, gör-dü-nüz* gibi.

2. Duyulan geçmiş zaman: *-miş/-miş, -mus/-müs* ekleri ile karşılaşır: *bak-mış-im, ver-mış-sin, görme-mış-ler* gibi.

3. Geniş zaman: Gerektiğinde dil ve dudak benzesmesine göre ayarlanan *-or* eki veya *-ar/-er* eki ile karşılaşır: *anla-r-im, bil-ir-sin, götür-ür-ler, göç-er-sin, yap-ar-sınız* gibi.

4. Şimdiki zaman: Oluşması bakımından Eski Anadolu Türkçesinden T. T.'ne uzanan devrede, eski bir *yoru* (= yürümek) yardımcı fiiliinin geniş zaman çekiminden çıktığı için (*yoru-r>-yor: bak-a yoru-r>bak-iyor*), asılındaki ses yapısını koruyarak dil ve dudak benzesmelerinden kaçınan *-yor* eki ile karşılaşır: *bak-iyor-um, in-iyor-sun, tut-iyor, göster-iyor-lar* gibi.

5. Gelecek zaman : -acak/-ecek ekleri ile karşılaşır : *bak-acığ-im, tut-acak-sın, oyna-y-acak* gibi.

T. T.'nin haber kipleri grupunda yer alan bu beş zamanın asıl zamanlar adı verilir.

6. Dilek - emir kipi : Bu kipin ekleri şöyledir :

Teklik 1. şahıs -ayım/-eyim (istek)

2. şahıs

3. şahıs -sin/-sin, -sun/-sün

Çokluk 1. şahıs -alım/-elim (istek)

2. şahıs -iniz/-iniz, -unuz/-ünüz

3. şahıs -sinler/-sinler, -sunlar/-sünler.

7. Dilek-şart kipi : -sa/-se eki ile karşılaşır : *anla-sa-m, bil-se-n, duy-sa-nız, getir-se-ler* gibi. Eski Anadolu Türkçesindeki -a/-e istek eki 1. şahıs dışında kullanılmıştır düşmüş gibidir : *gel-e-y-im, gel-e-sin, gel-e* gibi.

8. Gereklilik kipi : -mali/-meli eki ile karşılaşır : *bil-meli-y-im, bil-meli-sin, bil-meli* gibi. Emir, dilek, şart ve gereklilik kipleri dilek kiplerini oluştururlar.

Birleşik zamanlı fiiller : Birleşik zaman çekimleri, basit fiil zamanları üzerine *i-* (<er- = olmak) fiilinin görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kiplerinin getirilmesi ile kurulur. Buna göre, T. T.'nde üç birleşik zaman çekimi vardır : 1. Hikâye : *gel-ir-dim, gel-mış-sın, anlıyor-dık, görevek-lerdi* gibi. 2. Rivayet : *bilir-mışım, görüyor-müş-sün, alacak-mışınız, versey-mışın* gibi. 3. Şart : *geldi-y-sem, anlamış-san, geziyor-sanız, görevek-sek* gibi.

Soru eki : Fiillerde soru eki *mi/mi, mu/mü'dür*. Zaimir kökenli şahıs eki almış çekimlerde, ek ortada, iyelik kökenli şahıs eki almış çekimlerde sondadır : *geliyor muyum? başlayacak misin? bilden mi? yazsam mı?* gibi.

Karmaşık fiiller (Mudil fiiller) : *Olmak* yardımcı fiiliinin bazı isim-fiillerle birleşerek meydana getirdiği, bir oluş ve kılışın zaman ve tarz inceliklerini gösteren birleşik fiillerdir. Öncelik fiilleri, başlama fiilleri ve niyet fiilleri olmak üzere üçer ayrılır :

1. Öncelik fiilleri : -mis/-miş isim-fiilleri ile kurulur. *Olmak* yardımcı fiilinin gösterdiği zamandan daha önce tamamlanmış olan bir işi gösterir : *durumu öğrenmiş olacak; onunla buluşmuş olduk* gibi.

2. Başlama fiilleri : Geniş zaman isim-fiilleri ile kurulur. Asıl fiilin, yardımcı fiildeki zamandan başlayarak oluşup tekrarlandığını gösterir : *anlar oldu, utanır olacak gibi*.

3. Niyet fiilleri : -acak/-ecek ve -ici/-ici isim-fiilleri ile kurulur. Bir oluş ve kılışın niyet ve davranış halinde ifadesidir : *gidecek olduk, bırakmadı; kalkacak oldu fakat çekindi; alıcı olsanız anlaşırızsınız* gibi.

Tasvir fiilleri : Bir oluş ve kılışın tarzını tasvir eden birleşik fiil türleridir. Bir esas fiilin -a/-e, -i/-i zarf-fiil şekli üzerine bir yardımcı fiil getirilerek kurulur. Ancak, yardımcı fiil artık kendi esas anlamını kaybetmiş, esas fiilin anlamını tasvir görevi yüklemiştir. Zaman ve şahıs ekleri yardımcı fiile getirilir. T. T.'nde dört türlü tasvir fiili vardır :

1. Yeterlik fiilleri : *bilmek* yardımcı fiili ile kurulur : *yarın gel-e bil-ir-sin, firtına çık-a bil-ir* gibi.

2. Tezlik fiilleri : *vermek* yardımcı fiili ile kurulur. Oluş ve kılışta çabukluk gösterir : *saçını kestir-i ver-mış; kâğıtları toparla-yı ver* gibi.

3. Süreklik fiilleri : *durmak, kalmak, görmek, gelmek* yardımcı fiillerinden biri ile kurulur. Oluş ve kılışta sürekli gösterir : *sen ilerle-y-e dur; bu iş böyle ol-a gel-mıştır; arkasından bak-a kal-mışlar; o bekle-ye gör-sün ötekiler git-mış* gibi.

4. Yaklaşma fiili : Eski *yazmak* (= yanlışmak) yardımcı fiili ile kurulur. Tehlikeli veya yanlışlı bir harekete yaklaşmayı anlatır : *sırtüstü düş-e yaz-di; açlıkтан öl-e yaz-mışlar* gibi. Fakat kullanımı seyrektir. *Yazmak* fiilinin yerini *az kalsın zarfi* almıştır : *bayıl-a yaz-dım* yerine *az kalsın bayılacaktım* gibi.

İsim-fiiller (Participium) : Bir isim veya sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir. Zamana bağlıdır. Olumlu ve olumsuz şekilleri kurulabilir. T. T.'ndeki başlıca türleri sunlardır :

1. Geniş zaman : -an/-en : *bas-an, kir-an, geçir-en, söyle-y-en, -ör, -ar/-er : işten anla-r biri; çik-ar yol; gel-ir* (= varidat), *gid-er* (= sarfıyat) gibi. Olumsuz şekli : -maz/-mez : *bilin-mez sur, tüken-mez enerji* gibi.

2. Geçmiş zaman : -mis/-miş, -mus/-müş : *sarar-mış kâğıt; unutul-muş not; dol-muş; gör-müş geçir-mış* (adam) v.b. -dik/-dik, -duk/-düük; -tik/-tik, -tuk/-tük : *oku-duğum kitap; tut-tuğunuş iş; tanındık; bildik* v.b.

3. Gelecek zaman : -acak/-ecek : *gel-ecek yıl, tut-acak iş, yi-y-ecek, iç-ecek* gibi.

Zarf-fiiller (Gerundium) : Zarf olarak kullanılan fiil şekilleridir. Başlıca ekleri sunlardır :

1. -a/-e : *bak-a bak-a, gör-e gör-e, süsle-y-e süsle-y-e;*
2. -i/-i, -u/-ü : *piş-i vermiş, uç-u verin;*
3. -ip/-ip, -up/-üp : *kal-ip, otur-up;*
4. -arak/-erek : *yap-arak, bil-erek;*
5. -inca/-ince, -unca/-ünce : *at-inca, -geç-ince, öt-ünce;*
6. -altı/-eli : *sat-altı, gör-eli, anla-y-altı;*
7. -madan/-meden : *başla-madan, bekle-meden;*
8. -iken>-ken : *yazar-ken, düşünür-ken, görüş-ürken* gibi.

Türetme ekleri : T. T.'ndeki türetme ekleri : 1. İsimden isim, 2. İsimden fiil, 3. Fiilden isim, 4. Fiilden fiil türeten ekler olmak üzere dört grup oluştururlar.

1. İsimden isim türeten ekler :

1. -lik/-lik, -luk/-luk : soyut isimler, yer, âlet, tâhsis, topluluk, meslek, rütbe ve makam isimleri türetir : *güzel+lik, genç+lik, odun+luk, ağaç+luk, göz+lük, yaz+luk, dişçi+luk* v.b.

2. -çı/-çi, -cu/-çü; -ci/-ci, -cu/-cü : meslek, bir işe uğraşma, bir düşünce ve inanç mensup olma isimleri ile alışkanlık sıfatları türetirler : *boya+ci, posta+ci, yol+cu, büyü+çü, Atatürk+çü, milliyet+çi, yalan+ci, inat+çi* gibi.

3. -h/-li, -lu/-lü : çok işlek bir sıfat ekidir : *yaş+h, ev+li, köy+lü, tuz+lu* gibi. Ülke, şehir, köy ve kişi adlarından nispet sıfatları da türetir : *Konya+h, Kadıköy+lü, Çin+li, Amerika+li, Osman+li* gibi.

4. -siz/-siz, -suz/-süz : -lt/-li eki ile kurulan sıfatların zıt anlamlı olan yokluk sıfatları türetir : *tat+sız, değer+sız, çocuk+suz, gönü'l+süz* v.b.

5. +ca/+ce, +ca/+ce : Aslında, karşılaştırmaya dayanan eşitlik halinde bir isim çekimi eki iken, kalkışma yolu ile veya görevinin verdiği imkânlarla bir türetme ekine dönüştürülmüştür. Vurgulu ve vurgusuz olarak üzerine eklendiği kelimenin gösterdiği niteliği taşıyan sıfat, zarf ve isimler türetir :

a. Küçültme sıfatı olarak : *güzel+ce bir kız, uzun+ca bir yol*;

b. Bundan kalıplılmış isim ve yer adı olarak : *karaca* (= bir hayvan adı), *yakarca, ilica, delice, boğmaca, siğilce, Çatalca, Çamlıca, Düzce, Yenice*.

c. Sifat ve zarf olarak : *insanca, dostça, erkekçe*.

ç. Zarf olarak : *ayrıca, böylece, doğruca, iyice, yavaşça*.

d. İsim eki olarak dil adları yapar : *Almanca, Arapça, Farsça, Türkçe, Japonca*.

6. *+cak/+cek (<+ca+ok)*: Küçültme ve sevgi ifadesinde isim, sıfat ve zarflar türetir : *yavru+cak, yumur+cak, büyüm+cek, demin+cek, simdi+cek* gibi.

7. *+cağız/+ceğiz (<+cag+az/+ceg+ez)*: Küçültmeden ziyade acıma ve sevgi anlatır. İşlek bir ektir : *baba+cağız+im, kardeş+ceğiz+i, yavru+cağız, çocuk+cağız*.

8. *+cik/+cik, +cuk/+cük* : Küçültme ve sevgi gösteren isimler türetir. Bazı türemelerde bu küçültme görevinin artık kaybolduğu görülür : *bağcık, gelincik, kızılçık, maymuncuk, Fatmacık, yavrucuk*. *+cik/+cik* eki ile türemiş bazı hastalık adları da vardır : *arpacık, kabarcık, bademcik, kızamıkçık* gibi.

9. *+ç, +aç/+eç* : Benzetme ve küçültme isimleri türetir : *ana+ç, ata+ç, baba+ç, kir+aç, boz+aç, top+aç* gibi.

10. *+çıl/+çıl, +çıl/+çül; +cil/+cil, +cul/+cül* : Bir seye düşkünlüğü gösteren isimler yapar : *balık+çıl, yılan+çıl, tavşan+çıl; ben+çıl, ev+çıl, ön+çıl, et+çıl, ot+çıl* gibi.

11. *+daş/+taş* : Dil ve dudak benzesmesinden kaçınır. Ortaklık, bağıllık ve mensupluk gösterir : *adaş (<ad+daş), arka+daş, vatan+daş, meslek+daş, sir+daş, soy+daş, ilkü+daş, yan+daş* gibi.

12. *+inci/+inci, +uncu/+üncü* : Derece ve sayı adları türetir : *beş+inci, yedi+inci, on+uncu* gibi.

13. *+ar/+er, +şar/+şer* : Üleştirmeye gösteren sayı adları türetir : *dörd+er, beş+er, altı+şar, yedi+şer* gibi.

14. *+öz* : Topluluk gösteren sayı adları türetir : *üç+üz, dörd+üz, beş+iz* gibi.

15. *+si/+si; +su/+sü (<+sig/+sig)* : İsim ve sıfatlardan benzerlik sıfatları türenen ve işlek olmayan bir ektir : *çocuk+su, erkek+si, kadın+si* gibi.

16. *+imsı/+imsı, +umsu/+ümsü* : İsim ve sıfatlardan benzerlik sıfatları türetir : *aci+imsı, tatlı+imsı, yeşil+imsı, bal+imsı, kadife+imsı, tepe+imsı, kubbe+imsı* gibi.

17. *+ümtrak* : Benzerlik gösteren renk adları yapar : *beyaz+ümtrak, mor+ümtrak* gibi.

18. *+ış* : Eski bir küçültme ekipidir. Sıfatlardan ve özel adlardan okşama adları türetir. Ek, yer yer dudak benzesmesine aykırı bir yuvarlaklaşmaya da uğramıştır : *gög+ış, mavi+ış, nonoş, Alos, Fatos* gibi.

19. *+li/+li, +lu/+lü, +h/+li, +lu/+lü* : Çift olarak kullanılan ve “ve” anlamını veren eş ve zıt anlamda tekrarlama sıfatları türetir : *ana+li kız+li, iri+li ufak+li, yol+lu yöntem+li* gibi.

20. *+leyin* : Zaman adlarından zaman zarfları yapar : *sabah+leyin, akşam+leyin, gece+leyin* gibi.

21. *+an/+en* : İşlekliğini kaybetmiş eski bir küçültme ekipidir : *oğlan (<oğul+an), kız+an, er+en* gibi.

22. *+man/+men* : Sıfatlardan abartma sıfatları türetir : *ak+man, koca+man, küçüm+men (<küçük+men)* gibi.

23. *+k,+ak/+ek* : Küçültme görevi ağır basan isimler türemüşür : *bebe+k, bala+k, baş+ak, ben+ek, top+ak* gibi.

24. *+t: yaş+it, es+it* gibi.

25. *+ti/+ti* : Ses taklidi kelimelerden o niteliği taşıyan isimler türetir : *civil+ti, sangır+ti* gibi.

26. *+ay/+ey* : *kuz+ay/kuz+ey, gün+ey* gibi.

27. *+sal/+sel* : *kum+sal, uy+sal* gibi. Nispet sıfatları türemek için kullanılan *+sal/+sel* eki bununla ilgili değildir; yeni bir ektir : *bilim+sel çalışma, bitki+sel hayat, toplum+sal yapı* gibi.

28. *+gil/+gil* : Bir aileye bağlılığı veya bir şeyin mensuplarını gösteren isimler türetir : *amcam+gil, babam+gil, Uşaklıgil, Koyunlugil* gibi.

II. İsimden fiil tureten ekler :

1. *+a/+e-* : *bos+a-, yaş+a-, dış+e- (= dış çıkarmak), tür+e-, tün+e-, esn+e- (<es-in+e-)* gibi fiillerde bu ek yer almıştır.

2. *+al/+el- (<+a-l-/+e-l)* : Kendi kendine oluş gösteren fiiller türetir : *az+al-, dar+al-, sağ+al-, genc+el; öz+en-, güç+en-* gibi *+en*-li örnekleri de vardır.

3. *+la-/+le* : Çok işlek bir ektir : *ağır+la-, baş+la-, bek+le, tuz+la-, göz+le-* gibi.

4. *+lan-/+len- (<+la-n-/+le-n)* : Dönüşlü anlamda geçisiz fiiller türetir : *av+lan-, ev+len-, dert+len-, üst+len-, yük+len-* gibi.

5. *+laş-/+leş- (<+la-s-/+le-s)* : İşdeşlik anlamında fiiller türetir : *an+laş-, taş+laş-, bir+leş-, söz+leş-, güç+leş-, kömür+leş-* gibi.

6. *+o-l-* : Sıfatlardan geçisiz fiiller türetir : *ayırl+l-, doğru+l-, eğri+l-, duru+l-* gibi.

7. *+r-, +ar-/+er-* : Sıfatlardan ve renk adlarından geçisiz fiiller türetir : *ağ+ar-, boz+ar-, sar+ar- (<sarıg+ar-), mor+ar-, deli+r-, yes+er-* gibi. *ev+er-, baş+ar-* öneklerindeki, geçişli fiil türenen *+ar-/+er-* eki eski bir *+gar-/+ger-* ekinden çıkmıştır. Bu ekle ilişkisi yoktur.

8. *+da-/+de-* : Eski bir ektir. Kalıntı *al+da-* (= aldatmak), *bağ+da-* (= bağdaş kurmak), *iste-* (*<iz+de-*) gibi bazı kelimelerde yaşıyor. Bugün yalnız ses taklitlerinden türemeler yapmaktadır : *fısil+da-, tikir+da-, gümbür+de-, parl+da-* gibi.

9. *+kir-/+kir-* : Ses taklitlerine gelir : *hay+kir-, his+kir-, püs+kür-* gibi.

10. *+k-/-+k-* : Geçisiz fiiller türetir : *ac+ik-, gec+ik-, bir+ik-* gibi.

11. *+sa-/+se-* : İstek gösteren fiiller türetir : *su+sa-, er+se-, garip+se-, mühim+se-, umur+sa-* gibi.

12. *+imsa-/+imse-* : Öyle görmek, öyle kabullenmek anlamında fiiller türetir : *az+imsa-, ben+imse-, çög+umsa-, küçüm+ümse- (<küçük+ümse-)* gibi.

13. *+sin-/+sin-* : *+imsa-/+imse-* ekine paralel türemeler yapar : *az+sin-, çok+sın-, güç+sün-, yük+sün-* gibi.

III. Fiilden isim tureten ekler :

1. *-mak/-mek* : Fiil kök ve çatılarının isim şeklidir : *al-mak, başlat-mak, yakış-mak* gibi.

2. *-ma/-me* : Kılıç adları tureten işlek bir ektir : *akut-ma, gez-me, dolas-ma, götür-me* gibi. Bu ekin sıfat olan şekillerinden kalıplılmış isimler de vardır : *asma, yarma, kazma, doğrama, kavurma, pasturma* gibi.

3. -ış/ış, -uş/-üş : Oluş ve kılıç bildiren isimler türetir : *alış verış, bak-ış, davran-ış, geç-ış, göç-üş* gibi.

4. -ım : Kalıcı isimler türeten çok işlek bir ektir : *al-ım, tak-ım, biç-ım, geç-ım, depre-ım, doğ-ım, bükl-ım* gibi.

5. -ık : Sifat türeten çok işlek bir ektir : *aç-ık, saç-ık, kes-ık, yırt-ık, değiş-ık, çürü-ık* gibi. Bazı organ, alet v.b. adları da yapmıştır : *kas-ık, kay-ık, kaz-ık, sar-ık, kirp-ık, kem-ık, kon-ık, öksür-ük* gibi.

6. -ak/-ek : Mekân ve alet adları ile aşağılayıcı sıfatlar türetir : *bat-ak, kavş-ak, kon-ak, ölç-ek, dön-ek, kaç-ak, kork-ak* gibi.

7. -ın : Bir oluş ve kılıç sonucu durumunda olan isimler türetir : *ak-in, ek-in, yiğ-in, tüt-ün* gibi.

8. -gi/-gi, -gu/-gü; -kı/-ki, -ku/-kü : Fiille ilgili nesneleri, alet adlarını ve soyut kavramları gösteren isimler türetir : *as-ki, çal-gı, ser-gı, kes-ki, iç-ki, bil-gı, duy-gı, gör-gü* gibi.

9. -ga/-ge : Bazı kelimelerde devam eden eski bir ektir : *kavur-ga, yon-ga, süpür-ge* gibi.

10. -gin/-gin, -gun/-gün; -kin/-kin, -kun/-küñ : Belirtme ve alışkanlık sıfatları türeten işlek bir ektir : *az-gın, taş-kin, bez-gın, yetiş-kin, piş-kin, uy-gın, düz-gün* gibi.

11. -gan/-gen; -kan/-ken : Abartmalı sıfatlar türetir : *alin-gan, atıl-gan, çalış-kan, unut-kan, saldır-gan* gibi.

12. -gaç/-geç; -kaç/-keç : İşlek olmayan bir ektir. Abartmalı sıfatlar ve alet adları yapar : *utan-gaç, üşen-geç, kış-kaç, yüz-geç, çevir-geç* gibi.

13. -giç/-giç, -guç/-güç : İşlek değildir. Daha çok abartma sıfatları ve alet adları yapar : *bil-giç, dal-giç, başlan-gıç, sor-guç, hör-giç* gibi.

14. -ıcı/-ıcı, -ucu/-ücü : Bir iş meslek haline veya sürekli olarak yapanı gösterir isim ve sıfatlar türeten işlek bir ektir : *bak-ıcı, sat-ıcı, ör-ücü, dilen-ci, yi-y-ıcı, koş-ucu, pat-la-y-ıcı, yak-ıcı, bunalt-ıcı* v.b.

15. -ç, -nç : *kıskan-ç, kork-unç, iğren-ç, gül-ünç* gibi.

16. -ı-/i, -u-/ü (<-ig/-ig, -ug/-üg) : Tek heceli fiillerden bir oluş ve kılıç ürünü olan isimler türetir. İşlek bir ektir : *bat-ı, çat-ı, diz-ı, gez-ı, tart-ı, yap-ı, kok-u, ölç-ü, ört-ü* gibi.

17. -it/-it, -ut/-üt : Çeşitli anlamda isimler türemiştir : *geç-it, öğ-üt, kuru-t, um-ut* gibi. Bugün bu ek yeniden işleklik kazanmıştır : *an-it, taşı-t, yak-it, yaz-it* gibi.

18. -sı/-si, -su/-sü (<-sig/-sig) : Eski bir gelecek zaman isim-fil ekinin kalıntıdır. Örnekleri azdır : *yat-sı, sin-sı, tep-sı, tüt-sü* gibi.

19. -anak/-enek : *gel-enek, gör-enek, öde-nek* gibi.

20. -amak/-emek : *bas-amak, tut-amak, kaç-amak* gibi.

21. -amaç/-meç : *yanıltı-maç, yut-maç, done-meç, bulmaç, tut-maç* gibi.

22. -man/-men : *az-man, göç-men, değiştir-men* (<*teğir-men*), *ışık-man* gibi.

23. -ca/-ce : Dönüşlü fiil tabanlarından daha çok soyut isimler türetir : *eğlen-ce, düşün-ce* gibi.

24. -maca/-mece : *aldat-maca, bil-mece, koş-maca, düz-mece, bul-maca* gibi.

IV. Fiilden fiil türeten eklər :

1. -ma/-me : Olumsuzluk ekipidir : *bak-ma-, gel-me-, bil-me-* gibi.

2. -n- : Yapılan işin yapana dönüşünü gösteren dönüşlülük ekipidir : *tara-n-, gez-in-, koş-un-, söyle-n-* gibi.

Tanı-n-, dene-n-, bil-in gibi ünlü veya bir akıcı ünsüzle biten köklerden sonra -n- eki alan fakat edilgenlik bildiren örnekler de vardır.

3. -ıl- : Öznesi belirsiz edilgen fiil türetme ekipidir : *aç-ıl-, say-ıl-, sev-ıl-, tut-ul-* gibi. Ünlüler ve -l ünsüzü ile biten fiillerde edilgenlik eki -n-'dır : *başla-n-, gözle-n-, sil-in-, yol-un-* gibi.

4. -ş- : Ortaklaşma ekipidir : *bak-ış-, doğ-üş-, vur-uş-, bekle-ş-, koş-uş-* gibi.

5. -ır-, -ar/-er- : Oluş ve kılışın bir aracı ile yapıldığını gösteren ettingenlik ekipidir. Çoklukla, diş ve diş eti ünsüzleri ile biten tek heceli köklere gelir : *kaç-ır-, geç-ır-, çıkış-ır-, kop-ır-, doy-ır-, gid-er-* gibi. -r- ekindeki görevin aşınmış olduğu örnekler de vardır : *sAŞır-, sömür-, devir-, kemir-* gibi.

6. -t- : Ettingenlik ekipidir. Çoklukla, ünlü veya r, l akıcı ünsüzleri ile biten iki heceli fiillere gelir : *anla-t-, başla-t-, bekle-t-, belir-t-, kısal-t-* gibi. Tek heceli fiillerde seyreklar : *ak-it-, yırt-, sür-t-* gibi.

7. -dir/-dir-, -dur/-dür- (<-t-ır-) -tir/-tir-, -tur/-tür- : Birleşik bir ettingenlik ekipidir : *al-dir-, yak-tır-, bil-dir-, dur-dür-, gör-dür-* gibi. Ekteki ettingenlik görevinin az veya çok oranda aşınmış olduğu örnekler de vardır : *bastır-, bil-dir-, indir-, doldur-, kestir-, kistir-* gibi. Bunlar içinde geçişsiz bir fiile dönüşmüş olanlar da vardır : *aldır-* (= alınlık göstermek), *cıldır-, saldır-* gibi.

8. -tar/-ter, -dar/-der- (<-t-ar-) : Seyrek örnekler wherein bir ettingenlik ekipidir : *ak-t-ar-, kay-t-ar, gönder-, gös-ter-* gibi.

9. -a-/e (<-ga-/ge) : Anlam kuvvetlendirici eski bir ekin kalıntısı halindedir : *kap-a-, tik-a-, dol-a-* gibi.

10. -ı-/i-, -u-/ü- : Pekiştirme görevindedir : *kaz-i-, sanc-i-, bür-ü-, sür-ü-* gibi.

11. -ık- : Edilgenlik ve şiddetlendirme fiilleri türetir : *ay-ık-, kan-ık-, kar-ık-, gör-ük-* gibi. Bunlar içinde, ekin bağlantı ünlüsünü düşürmüş olanlar da vardır : *sar-ık->sark-, kır-ık->kırk-, bur-uk->burk-, kor-uk->kork-, ür-ük->ürk-* gibi.

12. -p- : Şiddetlendirme görevindedir : *ser-p-, kir-p-* gibi.

13. -y- (<-d-) : Şiddetlendirme görevindedir : *sa-y-, ya-y-, do-y-, ko-y-, yu-y-* (= yıkamak) gibi.

14. -ala/-ele : Oluş ve kılışa tekrarlama gösteren fiiller türetir : *kov-ala-, ov-ala-, eş-ele-, gev-ele-, serp-ele-, sek-ele-* gibi.

IV. Anadolu ve Rumeli ağızları, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde, T. T.'nın yazı dili dışında kalarak yerli ağız ayrılıkları temelinde gelişmiş olan konuşma dillerine ve bölge ağızlarına verilen genel ad. Anadolu ve Rumeli ağızları, Eski Anadolu Türkçesinin, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde XV. yüzyıldan XX. yüzyila kadar uzanan tarihî devresinin tabii değişme ve gelişme şartları içinde, konuşma dili halindeki devamıdır. XIII. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortalarına kadar konuşma diline paralel olarak yol alan yazı dilinin, XV. yüzyıl ortalarından başlayarak ayrı bir kol halinde ve klasik Osmanlıca temelinde yol almış olmasına karşılık, konuşma dili bölgeden bölgeye o zaman da var olan ağız ayrılıkları ile devam edeqelererek bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturmuştur. Anadolu ve Rumeli ağızlarının yazı dili kontrolünden uzak olarak yol alışı, bir yandan zamanla dilin ses yapısında daha hızlı değişimlere

zemin hazırlarken bir yandan da bazı arkaik gramer şékillerin korunagelmesine yardımcı olmuştur.

Bu ağızlar üzerindeki çalışmaların başlangıcı, 1867 yılарına kadar uzanır. A. Maksimov'un *Hüdavendigâr ve Karamanlı ağızları üzerine yazdığı Opit izslēdovaniva tyurskikh dialektov v Hudavendgarē i Karamanii* (St. Petersburg 1867) adlı denemesinden 1940 yılına kadar uzanan araştırmalar, genellikle yabancı araştırcılar dönemi olarak adlandırılabilir.

A. Maksimov'tan sonra J. Thúry, I. Kúnos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, L. Bonelli, F. Giese, F. Vincze, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen'in çalışmaları ile bir yandan bazı metinler yayınlanmış, bir yandan da ağızların gramer yapısı ile ilgili küçük denemeler çıkarılmıştır. Ancak, bu ilk çalışmalarla, yabancı araştırcıların ağızların bütünü inceliklerine nüfuz edememeleri, o zamanki teknik imkânların yetersizliği ve çögünün da folklor malzemesi olarak derlemeleri gibi sebeplerle, ortaya konan metinler genellikle ağız derlemelerinden beklenen sonuçlar bakımından yeterli sayılmazlar. Araştırma niteliğindeki yazılar da Anadolu ve Rumeli konuşma dilinde yer alan bazı özellikleri bilim alanına sunan ilk denemelerdir ve sayıları birkaçı geçmeyecek kadar azdır. İlmî değerleri eldeki malzemelerin o gündü durumu ile orantılıdır. Bu dönemde yapılan derleme ve araştırmalara dayanarak Anadolu ve Rumeli ağızlarının genel yapısını gramer yönünden bilim alanına sunan en derli toplu makale, Lehistanlı Türkolog T. Kowalski'nin *Osmanisch-türkische Dialekte* (Enzyklopädie des Islam IV, 1931, S. 991 - 1011) adlı yazısıdır.

Ayrıca, Sadetin Buluç da *Anadolu ağızları bibliyografyası* ("Türkiyat Mecmuası" VII - VIII, 1940 - 1942, s. 327 - 333) adlı yazısında, Anadolu ve Rumeli ağızlarının başlangıçtan 1940 yılına kadar uzanan bir bibliyografiyasını vermiştir.

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki araştırmaların daha verimli olan dönemi 1940 yılından sonra başlar. Bu dönem yerli araştırcılar dönemi diye adlandırılabilir. Fin Türkologlarından M. Räsänen'in 1926'da başlatıp 1942'ye kadar uzanan derleme yazıları, birinci dönem ile ikinci dönem arasında bağlantı kurulan geçiş yayını niteliğindedir. 1940'tan sonraki ağız araştırmaları yalnız derleme, hem derleme hem araştırma ve yalnız araştırma niteliğindeki yazılar olmak üzere üç grupta toplanabilir.

Derleme yazılarının, ağızların kelime hazinesi ile ilgili ve sözlük niteliğinde olanları 1933 - 1935 yılları arasındaki derleme seferberliğinin fişlerine dayanan 6 ciltlik *Türkiyede halk ağızlarından söz derleme dergisi* (TDK. İstanbul - Ankara 1939 - 1957) ile bunun geliştirilmiş sekli olan 10 ciltlik *Derleme sözlüğü* (TDK. Ankara 1963 - 1982)'dır. Kısmen bu malzemeye kısmen yeni derlemelere dayanan bir diğer sözlük de Hamit Zübeyr (Koşay) - İshak Refet (İşitman)'in *Anadilden derlemeler I* (İstanbul 1932), Hamit Zübeyr Koşay - Orhan Aydın (Acıpayamlı)'in *Anadilden derlemeler II* (TDK. Ankara 1952) yazımıdır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarına ait derlemelerin en önemlileri metin derlemeleridir. Bu konuda M. Räsänen'in Sivas, Yozgat, Ankara - Kayseri - Kırşehir - Çankırı - Afyon ve Konya illerini içine alan *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien* adlı dört çalışma (Studia Orientalia V - X, 1933 - 1942) ön sırayı alır.

Yerli derleyiciler arasında Ahmet Caferoğlu'nun önemli bir yeri vardır. Caferoğlu'nun Batı Anadolu'dan başlayarak Doğu Anadolu'nun sınır boyuna kadar uzanan, Kuzey ve Güney Anadolu bölgelerini de içine alan (1940 - 1951) 9 ciltlik bir metin külliyatı vardır. Bu derlemelerde ince ağız özelliliklerinin gösterilmesi yoluna gidilmemiştir. Caferoğlu, bazı metin boşluklarını doldurmak üzere makale halinde derleme yazıları da yapmıştır. *Niğde ağızlarından örnekler* (TDED. I, 1946); *Muğla ağızı* (TDAY. 1962), *Aydın ili ağızlarından örnekler* (TDAY. 1965), *Akhisar ve Cihanbeyli ağızları* (TDAY. 1967) gibi. Hamza Zülfikar'ın *Bitlis'ten derlenmiş atasözleri, deyimler, alķış, kargas ve bilmeceler* ("Türkoloji Dergisi" 1968) adlı yazısı da bir derleme yazındır.

Hem derleme hem de araştırma niteliği taşıyan yazılar arasında Ömer Asım Aksoy'un, *Gaziantep ağızı I - III* (TDK. İstanbul 1945 - 1946), János Eckmann'ın *XVIII - XIX.* yüzyıl metinlerine dayanan *Karamanlı ağızlarına dair araştırmalar I, Phonetica* (DTCF. Dergisi VII, 1950); Zeynep Korkmaz'ın *Güney-bati Anadolu ağızları : Ses bilgisi* (Ankara, 1956), *Nevşehir ve yöresi ağızları : Ses bilgisi* (Ankara 1963); *Bartın ve yöresi ağızları üzerine* ("Türkoloji Dergisi" I, 1964); Selâhattin Olcay'ın *Doğu Trakya yerli ağızı* (Erzurum 1966); Selâhattin Olcay - Ahmet Bican Ercilasun - Ensar Aslan'ın *arpaçay köylerinden derlemeler* (TDK. Ankara 1976); Efrasyap Gemalmaz'ın *Erzurum ili ağızları I - III* (Erzurum 1978); Turgut Günay'ın *Rize ili ağızları* (Ankara 1978); Hasan Eren'in *Kibrısta Türkler ve Türk dili* ("Türkoloji Dergisi" I, 1964); *Kibrıs ağızının kökeni* (TKAE., Ankara 1971) adlı yazıları başta gelir. Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki belli bir dil konusunu işleyen araştırmalar arasında A. Caferoğlu'nun, *Kırşehir vilâyetinin bugünkü etnik teşekkülüne dair notlar* (TDED. II, 1947); *Pallaci, Tah tacı ve Çepni dillerine dair* (TM. XI, 1954); *Anadolu ağızlarında métathèse gelişmesi* (TDAY. 1955); J. Eckmann'ın *Karamanlı Türkçesinde -maça ekli fil sekli* (TDAY. 1953); *Kelime ortasında anorganik b, p, m'nin türemesi* (TM. 1953); A. Tietze'nin *Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch* ("Oriens" VIII, 1955); *Slavische Lehnwörter in der türkischen Volksprachen* ("Oriens" X, 1957), *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* (J. Deny Armağanı, Ankara 1958, H. Eren'in *Türkçede -mm->-mb-dissimilationu* (TDAY. 1953); *Anadolu ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler* (TDAY. 1960); Z. Korkmaz'ın, *Bati Anadolu ağızlarında aslı vokal uzunlukları* (TDAY. 1953); *Bartın ve yöresi ağızlarında lehçe tabakalaması* ("Türkoloji Dergisi" II, 1965); *Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu* (TDAY. 1971); *Halk etimolojisi ve folklor* (I. Uluslararası Folklor Kongresi, Ankara 1976) gibi yazılar sıralanabilir.

A. Caferoğlu'nun *Die anatolischen und rumelischen Dialekte* (Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959) adlı yazısı Anadolu ve Rumeli ağızlarının genel dil yapısı ile ilgilidir.

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki yazıların bibliyografyası, Kayahan Erimer'in *Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde bir bibliyografiya denemesi* (TDAY. 1970)'nde yer almıştır.

İlmî nitelikteki yazılar ile bunların tahlili değerlendirmesi için Z. Korkmaz'ın, *Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorun-*

lar (TDAY. 1975 - 1976); G. Hazai'nin, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache* (Budapest 1978) adlı eserlerine baş vurulabilir.

Anadolu ve Rumeli ağızlarının dil yapısı: Anadolu ve Rumeli ağızları derleme ve araştırma yönleriyle daha epey çalışmalara ihtiyaç gösteren bir durumdadır. Bu bakımından ağız bölgelerini gösteren tasnifler daha çok genel çizgileri ileydir ve coğrafi esastadır. Başlıca ağız bölgeleri şunlardır:

1. Kuzeybatı ve Güneybatı Anadolu ağızları, 2. Orta Anadolu ağızları, 3. Kuzyeydoğu Karadeniz bölgesi ağızları, 4. Doğu Anadolu ağızları, 5. Güneydoğu Anadolu ağızları, 6. Kastamonu ağızı, 7. Rumeli ağızları, 8. Göçmen ağızları.

Bu bölgeleri yer yer birbirleri ile ilişkili kılan ortak özellikler bulunduğu gibi, birbirinden ayıran kendilerine has özellikler de vardır. Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki ağız ayrılıkları genellikle başlangıçta bu bölgelere yerleşen Türk etnik unsurları arasındaki boy ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Anadolu ve Rumeli bölgelerinin yerleşme tarihi ve iç göçleri ile ilgili çalkantılı durumlar da geniş bir zaman çerçevesi içinde birbirinden farklı ağızları yan yana getirmiş veya aynı ağızların birbirinden uzak bölgelere yayılmalarına yol açmıştır.

Ses bilgisi. Ünlüler: Anadolu ve Rumeli ağızlarında yazı dilindeki dokuz ünlü türü dışında daha başka bazı türler de yer alır. Bunlar *a*, *i*, *o*, *u*, *e*, *é*, *ö*, *ü* gibi temel ünlülerin fonetik etkilerle bazı boğumlanma değişikliklerine uğramış varyantlarından ibarettir. Başlıca türleri şunlardır:

1. Orta boğumlanmalı ünlüler: *a*, *o*, *u*, *i*. Çıkış yerleri bakımından *a-e*, *o-ö*, *u-ü*, *i-i* ünlülerarasındaki noktada bulunan ünlülerdir. Kısımın incelmişlerdir: *delanni* (= delikanlı), *goz* (= göz), *gul* (= gül) gibi.

2. Yarı yuvarlak ünlüler: *a°*, *e°*, *i°*, *i°*. Bunlar *a-o*, *e-ö*, *i-u* arasındaki noktada boğumlanan, kısmen yuvarlaklımış ünlülerdir: *buba°* (= baba), *sonura°* (= sonra), *e°rtesi* gibi.

3. Daralmış ünlüler: *â*, *ô*, *ö*, *ü* gibi. Bunlar *a-i*, *e-i*, *o-u*, *ö-ü* arasında ünlülerdir. *çocuk*, *isdiyô* (= istiyor), *berketl ossun* (= berketli olsun) gibi.

4. Bulanık ünlüler: Nitelikleri kesinlikle ayırt edilemeye boğumlanmalı ünlülerdir: *bubâ* (buba), *ötden* (öteden) gibi. Ünsüzlerin ünlüler üzerindeki etkilerinin daha çok artması ünlü değişimi olaylarını doğurur.

5. Nazal ünlüler: Boğumlanmaya burun yolunun da karıştığı ünlülerdir: *â*, *ô*, *ü*, *ü* gibi. Kısımın burun ünsüzlerinin etkisi ile oluşurlar: *yaş-* (< *yanşı-*: gevzelik etmek); *sâ* (*sana*: sana); *sôra* (= sonra); *bâb*; *âz* (= hayır) v.b.

Ünlüler, boğumlanma süreleri bakımından kısa ve uzun ünlüler olmak üzere ikiye ayrırlar:

Kısa ünlüler: Normal ünlülerden daha kısa sürede boğumlanan ünlü türleridir. Bunlar boğumlanma özellikleri gevsemiş ve düşmeye yaklaşmış olan ünlülerdir: *ä*, *î*, *i*, *ö*, *ü*, v.b. *onâ mukâbil. yîmî lira* (= yirmi lira), *elîne*, *goyyô orê* (= koyuyor oraya) gibi.

Uzun ünlüler: Normal süreden daha uzun bir sürede boğumlanan ünlü türleridir. Bunlardan bir kısmı daha Türkçenin teşekkürî devrinde var olduğu veya çok eski bir devirdeki ses değişimlerine bağlı bulunduğu için bugün çö-

zülemeyen ve aslı uzunluklar diye adlandırılan türden uzunluklardır: *äl* (= almak), *bâs* (= basmak), *dê-* (= demek), *gâl-* (= kalmak), *üç* (= üç), *yok* (= yok) gibi.

İkame uzunlukları: Düşen veya kaynaşan seslerin kendilerine ait süreyi geride kalan bir ünlüye uzunluk olarak yüklemelerinden oluşmuştur: *dîne-* (< *dinle-* = dinlemek); *pâça* (= parça); *sôle-* (= söylemek); *nâbit* (= ne vakit); *köpêyz* (= köpeğiniz) gibi.

İkiz ünlüler (Diphthonge): Türkçede aslı ikiz ünlü bulunmadığı için Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen ikiz ünlüler *y*, *v*, *g*, *h* gibi bazı ünsüzlerin eriyip kaybolması üzerine, yan yana gelen ünlülerin tek bir nefes baskısı altında birleşmesinden oluşmuştur: *ie*, *ia*, *io*, *ño* gibi yükselen türleri yanında *ai*, *ei*, *oi*, *ou* gibi alçalan ve *aa*, *uu* gibi eşit ikiz ünlü türleri de vardır: *cier* (= ciğer), *buria* (= buraya), *uadar* (= o kadar); *baa* (= bağa), *aar* (ener: eğer); *düün* (= düğün), *souk* (= soğuk), *dousan* (= tavşan), *paşa* (= paşa) gibi.

Ünlü uyumu: Anadolu ve Rumeli ağızlarında "büyük ünlü uyumu" dediğimiz "dil benzesmesi" kuralı çok kuvvetlidir. O kadar ki, çok defa ağızlarında yer almış yabancı kelimeler bile bu uyumun etkisindedir: *acamu* (< *acemi*), *atas* (< *ates*), *evlet* (< *evlât*), *fahir* (= fakir), *ediref* (= etraf), *lire* (< *lira*), *mercen* (< *mercân*), *mezer* (< *mezâr*), *süver* (< *soför*), *tagip* (< *takip*) gibi yazı dilinde dil benzesmesinden kaçınmış olan ekler de genellikle ağızlarında kendilerini bu etkiden kurtaramamışlardır. Bu durumda olan başlıca ek ve edatlar şunlardır: *iken* zarf-fil ekinin ekleşmiş ve kleşmemiş şekilleri, *i-* yardımcı fiilinin *idi*, *imîs*, *ise* gibi hikâye, rivayet ve şart çekimleri, *-ki* aidiyet eki ile bağlaç olan *ki*, *ile* edati, *-leyin* zarf eki, *-yor* hal kipi eki v.b. *çikâkan* (= çıkarken), *durûban* (= dururken), *gizikan* (= kız iken); *hanımunkı* (= hanımını), *bildirbi* (= bildirki), *baksa ki* (= baksa ki), *deyo kum* (= diyor ki), *bırakmazdim* (= bırakmadım), *yogumuş* (= yok imis); *bilmirik* (= bilmiyoruz); *ağalarınan* (= ağaçlar ile), *sabâlan* (= sabahleyin), *getiriyör* gibi.

Dil benzesmesinin bozulması: *y*, *g*, *c*, *ç*, *d*, *t* gibi bazı ünsüzlerin yanlarındaki ünlüler üzerinde yaptıkları inceltme etkileri ile; *k*, *g*, *g*, gibi damak ünsüzlerinin, ünlüler üzerindeki kalınlaşma etkileri dolayısıyla Anadolu ve Rumeli ağızlarında yer yer ünlü uyumu bozulmaları ortaya çıkmaktadır. Bunları incelme ve kalınlaşma şeklindeki bozulmalar olarak ikiye ayırilabilir. Bozulma olayı, yaygın olarak Batı Anadolu ağızlarında görülür. Öteki bölgelerde serpintili durumdadır.

İncelmeler: *ayeç* (= ağaç), *buldey* (= buğday), *gaşmeyo* (= kaçıyor), *oymê* (= oymağ), *arkides* (= arkadas), *doleş-* (= dolaşmak), *gaysi* (= kayısı), *giyilek* (= kıylacak), *toflanîf* (= toplanıp) v.b.

Kalınlaşmalar: Orta Anadolu ağızlarında yaygındır: *kole* (= köle), *gülüs-* (= gülüşmek), *önde* (= önünde), *böyük* (= büyük), *bâñ* (= bu gün) gibi.

Dudak benzesmesi: Genel olarak yazı dilindekine paralel gider. Ancak, yer yer veya bölgeden bölgeye değişen durumlarla da karşılaşılır. Bu değişme ya dudak benzesmesini daha da pekiştirmeye yahut da dudak benzesmesine aykırılık şeklinde kendini gösterir.

Dudak benzesmesinin, ilk hecenin düz ünlülerinden sonra düz ünlülerin gelmesi şeklindeki gelişmesi Batı ve Orta Anadolu ağızlarında oldukça kuvvetlidir. Yazı dilinde bu kurala aykırı düşen *armut*, *çamur*, *kavuşmak*, *yağmur* gibi kelimelerin, bu ağızarda uyumun etkisi altında düz olarak kaldığı görülüyor: *armit*, *babuç* (= pabuç), *cavuş* (= cavuş), *davıl*, *Pamuk-gis* (= Pamukkız), *yamur*, *yumrta* gibi. Hattâ bazı ağızlarda -yor ekinin bile düzleştiği görülüyor. Afyon, Kastamonu, Ordu, Nevşehir ve Malatya'nın bazı ağızları bu bakımından karakteristikdir: *bilmiyem* (= bilmiyorum), *çıkıya* (= çıkıyor), *kesiye* (= kesiyor), *dolanyı* (= dolanıyor), *diyi ki* (= diyor ki), *isdiyir* (= istiyor), *bilmirik* (= bilmiyoruz) gibi.

İlk hecesinde yuvarlak ünlü taşıyan bazı kelimelerin, ikinci ve daha sonraki hecelerinin düz-geniş ünlülerinin de dar-yuvarlaklırlara dönüştürülerek dudak benzesmesinin güçlendirildiği görülüyor. Bu durum eklemede ve *i-* yardımcı fiilinin ekleşmemiş çekimleri ile *ile* ve *için* edatlarında da geçerlidir. Manisa, Denizli, Aydın ve Muğla ağızlarında: *ölü* (< öyle), *gulu* (< kule), *odu* (< oda), *ovu* (< ova), *zurnu* (< zurna), *burdu* (< burada), *gonuştudun* (< konuşturmadan) v.b. Nevşehir ve yöresi ağızlarında *azam olurcu* (= akşam olunca), *orucudi: b* (= oruç idik), *yogusa* (= yok ise), *onuþbu* (= onunki), *tüzümünen* (= üzümle); Sivas ağızlarında *sokuyun mu?* (= sokayım mı?), *oþinyur* (= okşayım) gibi.

Ağızlara kadar girmiş yabancı kelimelerin ikinci hecelerindeki geniş yuvarlak ünlüler de yer yer daralmışlardır: *foturaf* (= fotoğraf), *horuz*, *dokdur*, *dohdur*, *mantu* (= manto), *motur* (= motor) gibi.

Dudak benzesmesinin bozulması, dudak ünsüzlerinin etkisine bağlanan yuvarlaklaşmalar veya bazı eklerin düz kelimelere asıllarındaki yuvarlaklı koruyarak gelmeleri şeklinde kendini gösterir. Kastamonu ve Çankırı ağızları ile Kuzeydoğu Karadeniz bölgesi ve Doğu Anadolu ağızlarında bu eğilim daha yaygındır: *altun* (= altın), *baygun* (= bayın), *pahlavu* (= baklava), *benüm* (= benim), *elduvan* (= eldiven), *degül* (= değil), *delük* (= delik), *eksük* (= eksik), *getdüm* (= getirdim), *gezdür* (= gezdir), *içdüükden* (= içtikten), *vadur* (= vardır), *varsun* (= varsın), *yazu* (= yazı) gibi.

Ünlü değişimeleri: Bir kelime içindeki ünsüzlerin yanındaki ünlüler etkileyerek kendilerine ait bazı boğulanma vasıflarını onlara aktarmalarından oluşmuş değişmelerdir. Ünlülerin uğradığı etkilenmeye göre bunlar altı gruba ayrılır :

1. Kalın ünlülerin incelmesi : *y*, *ş*, *ç*, *c*, *z*, *s*, *l*, *m*, *n*, *t* gibi dudak, diş, diş eti, ön damak ünsüzlerinin yanlarındaki kalın sıradan ünlüler kendi boğumlanma noktalarına doğru çekerek inceltmelerinden oluşmuştur. Batı Anadolu ağızlarında yaygındır: *a>e*, *i>i*, *u>ü* gibi: *doleş-* (= dolşmak), *ayeç* (= ağaç), *büyük* (= büyük), *cüme* (= cuma), *ganel* (= kanal), *gasçez* (= kaçacağız), *maiş* (= maaş), *üyü* (= uyumak) v.b.

2. Ince ünlülerin kalınlaşması : Genellikle *k*, *g*, *ğ*, *η* gibi damak ünsüzlerinin, ince sıradan ünlüler kendi boğumlanma noktalarına çekmelerinden oluşmuştur. Orta Anadolu ağızlarında yaygındır: *memlekat* (= memleket), *kole* (= köle), *kolge* (= gölge), *gulus-* (= güllüşmek), *kunç* (= künük) gibi.

3. Geniş ünlülerin daralması : Yanlarındaki kalın ünlülerini inceltebilen *y*, *ş*, *ç*, *m*, *n*, *t* v.b. ünsüzler aynı zamanda ünlülerini daraltma etkisine de sahiptirler: *amayo* (= almayor), *çığır-* (= çağırmak), *iz* (= az), *izicih* (= azcik), *iyer* (= eğer), *tencire* (= tencere), *cibinci* (= çikinca), *oriya* (= oraya), *şikil* (= şekil) gibi.

o>u, *ö>ü* şeklindeki daralma olayı Rumeli ağızlarında yaygındır: *uku-* (= okumak), *urdı* (= ordú), *gülge* (= gölge), *düsek* (= dösek), *üzle-* (= özlemek) gibi.

4. Dar ünlülerin genişlemesi : Damak ve boğaz ünsüzlerinin genişletme etkisine bağlı bir değişmedir: *ahar* (= ahir), *baðaþla-* (= bağıslamak), *bön* (= bu gün), *eşa* (= eşegi), *bonal-* (= bunalmak), *komes* (= kümes), *möhdaç* (= muhtac), *doban-* (= dokunmak) gibi.

5. Düz ünlülerin yuvarlaşması : *b*, *m*, *v*, *f* dudak ünsüzlerinin yuvarlaştırma etkisine bağlı bir olaydır. Kastamonu ve Kuzeydoğu Karadeniz ağızları ile doğu illeri ağızlarında daha belirgindir: *buçak* (= bıçak), *cövüz* (= ceviz), *cümen* (= çimen), *cöşme* (= çesme), *döve* (= deve), *öv* (= ev), *poşa* (= paşa), *püsür-* (= pişirmek), *tuvan* (= tavın) gibi. Yer yer herhangi bir ünsüzün yuvarlaştırma etkisine dayanmayan örnekler de göze çarpar: *çolkan-* (= çalkanmak), *seyle* (= söyle), *eyle* (= öyle), *el-* (= ölmek), *ete* (= öte), *yeri-* (= yürümek) gibi.

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi: Ağızlar bazı hallerde yuvarlaklaşmadan kaçınarak yuvarlak ünlülerin düzleştirmişler veya belirli kelimeleri eski düz şekilleri ile devam ettileridir. Bu olay sporadiktir: *beyle* (= böyle), *seyle* (= söyle), *eyle* (= öyle), *el-* (= ölmek), *ete* (= öte), *yeri-* (= yürümek) gibi.

Ünlü düşmesi: Yazı dilinde olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli ağızlarında da orta hece düşmesi şartlarını taşıyan vurgusuz dar ünlülerin düştüğü görülür. Bu düşme yazı diline oranla çok daha yaygındır: *birne* (= birine), *dellik* (= delilik), *getirrik* (< getirirk), *yanna* (= yanına), *goyyo* (= koyuyor) gibi.

Telâffuzda son ve ön sesleri birer ünlü olan iki kelimelerin yan yana gelmesi durumlarında da çok defa ilk kelimelerin son ses ünlüsü düşer: *altay* (= altı ay), *Demircioðlu* (= Demircioðlu), *öyloldan* (= öyle olduğundan) gibi.

Ünlü türemesi: Ön türeme ve iç türeme şeklindedir.

Ön türeme (Prothès): Türkçede *r*, *l* ünsüzleri ile kelimelerin başlamadığı için Anadolu ve Rumeli ağızlarında bu seslerle başlayan yabancı kelimeler hemen hemen kurallı olarak birer ünlü ön türemesine uğrarlar: *irahat*, *irizi*, *irica*, *ilenger*, *ileþber*, *ölüzgár*, *üles* gibi.

İç türeme: İç ve son seslerinde çift ünsüz bulunan ve Türkçenin hece yapısına ters düşen yabancı kelimelerde görülen dar ünlü türemesi şeklindedir: *afyon* (= afyon), *ediraf* (= etraf), *edires* (= adres), *metiro* (= metro), *guduret* (= kudret) gibi. Telâffuz kolaylığı bakımından yer yer Türkçe kelimelerde de görülür: *abila* (= abla), *çikırık* (= çırırık), *soñura* (= sonra) gibi.

Ünsüzler: Anadolu ve Rumeli ağızlarının ünsüz türleri sayı bakımından yazı dilinden fazladır. Bunlar *η*, *g*, *þ* ünsüzleridir. *η* ünsüzü esas itibarıyla Eski Türkçeden beri varlığını koruyan aslı bir sestir: *beñiz*, *deñiz*, *diññe*, *baña* gibi. *k/g*, *h* damak ve boğaz ünsüzleri yanında bir geçiş sesi olarak da yer alır: *haŋgi* (= hangi) gibi.

g, önces *k*'larının art damaktan boğaza kayarak tonluşasından oluşmuştur: *gardaş* (= kardeş), *goyun* gibi.

h, iç ve son seslerdeki *-k->-b-* değişmesi ile oluşmuştur: *beyir*, *yob* gibi.

r_o, *l_o*, *n_o*: *r*, *l*, *n* aslı ünsüzlerinin bogumlanma şartları bakımından gevşeyerek düşmeye yaklaşmış olan şekilleridir: *bir_o*, *gel_odi* gibi.

ř, *ł*, *ń* v.b., normal bogumlanma noktalarından daha öne kayarak bogumlanan palatalleşmiş ünsüzlerdir: *guldü* (= güldü), *goṛdü* gibi.

Ön ses ünsüzleri: Kelime başında bulunan ünsüzlerin Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki genel durumu veya yazı diline oranla uğradıkları başlıca değişimler şunlardır:

1. *b*-, *b->p*: Yazı dilinde *p*'ye dönüştürilen *b*'ler, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi ağızlarında da çok defa korunmuştur: *barmak* (= parmak), *basdırma* (= pasıtmak), *bış-* (= pişmek), *bışır-* (= pişirmek), *bek* (= pek), *berk*, *bekmez* (= pekmez) *buğar* (= pinar) gibi. Buna karşılık Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında *b->p* tonsuzaşmasına uğramış örnekler de vardır: *palta* (= balta), *pil-* (= bilmek), *pirak-* (= bırak-), *piçak* (= bıçak), *pütün* (= bütün), *poçça* (= bohça) gibi.

2. *b->m*: Doğu Anadolu'da Terekeme v.b. boyların ağızları ile öteki bölgelerin Türkmen ağızlarında görülen bir değişimdir: *mancar* (= pancar), *men* (= ben), *miñ* (= bin), *miñar* (= pinar), *min-* (= binmek), *munna* (= bular), *minek taşı* (= binek taşı), *moncuk* (= boncuk) gibi.

3. *t->d*: Bu değişimde, ince ve kalın sıradan kelimelerde *d*'ye dönüştürilen örnekler yazı diline oranla daha fazladır: *daş*, *daş-* (= taşımak), *dara-* (= taramak), *dat-* (= tatmak), *dırncıb* (= tırnak), *depe*, *durna*, *dilki*, *dipi* gibi. Bununla birlikte *tanı-*, *tanış-*, *torun*, *tül*, *tulkü* (= tilki) gibi *d*'ye dönüştürülmemiş ve yazı dili ile ortaklaşan örnekler de vardır. Ancak, Doğu Anadolu ağızları başta gelmek üzere Eski Türkçedeki *t*'leri devam ettiren örnekler de vardır: *toğan-* (= dokunmak), *tiken*, *tolu*, *til*, *tız*, *tön-* (= dönmek) gibi. Trabzon, Rize, Ordu, Giresun ağızlarında bu eski *t*'ler kurallı olarak devam ettirilmiştir. Ayrıca, yer yer yabancı kelimelerde de bir *d->t* değişimini yer alır: *tene*, *tohdur*, *tahga* (= dakika) gibi.

4. *k->g*: En kurallı değişim türüdür: *karab->ğabar*, *kaş->gas*, *kış->gış*, *koyun->goyun* gibi.

5. *k->g*: Yazı diline paraleldir: *kör->gör-*, *kir->gir* gibi. Yalnız, yazı dilinde istisna oluşturan *kişi*, *kendi*, *küçük* gibi kelimeler de ağızlarında çoklukla *k->g-* değişimine uğramıştır: *gendi*, *gisi*, *güçük* gibi. Buna karşılık daha başka kelimelerde ve daha geniş oranda istisnalar vardır: *kibi*, *kimi* (= gibi), *kölge*, *közelliğ* gibi. Trabzon, Rize v.b. ağızlarında *k-* olduğu gibi korunmuştur: *kelin*, *kir-* (= girmek), *kit-* (= gitmek), *köz*, *közel* (= güzel) gibi.

6. *k->g >g-*: Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan bir değişimdir: *gadi* (= kadi), *gamçı* (= kamçı), *gaynar* (= kaynar), *goyun* (= koyun), *guru-* (= kurumak) gibi.

7. *k->k' >ç-t*; *g->g' >c-d*: *k*, *g*- ünsüzlerinin çok kuvvetli bir incelme ile öne doğru kaymalarından oluşmuştur. Erzurum, Rize ve Trabzon ağızlarında görülür: *kedi->çedi*, *kendü->çendü*, *kişne->çışne-*; *gelin->celin*, *gerdek->cerdek*, *güneş->düneş* gibi.

8. Bu olaylar dışında seyrek olarak ön seste *p->f* (Terekeme), *t->ç-*, *s->z-* gibi daha başka değişimlere de rastlanır: *perde->ferde*, *tencere->çencere*, *tomruk->çomruk*, *tırnak->çırnak*, *sabah->zabah* gibi.

9. Ünsüz ön türemesi: Yazı dilindeki karşılıklarına oranla bir *y*- ön türemesi şeklindedir. Serpinti halinde bir olaydır: *aldanmak/yaldanmak*, *enmek/yenmek*, *esir/yesir*, *urulmak/yurulmak* gibi.

ilan (= yılan), *okarı* (= yukarı), *ıldız* (= yıldız), *ittir-* (= yitirmek), *üce* (= yüce), *ürek* (= yürek), *ükle-* (= yüklemek), *igirmi* (= yirmi) gibi ön türemesiz veya ön sesi eriyip kaybolmuş şekiller de vardır.

Seyrek olarak *h*- türemesi yer alır: *avlu->haylu*, *aya->hayva*, *entari->henteri*, *ona->hona*, *öyle->höle* gibi.

İç ve son ses ünsüz değişimleri: İç ve son seslerde serpinti halinde bazı değişim olaylarına rastlanır. Bunların yaygın olan veya bir bölgeyi karakterize eden başlıca türleri şunlardır:

1. İç seste tonlulaşma: İç seste iki ünlü arasında kalan tonsuz ünsüzlerin yer yer tonluştığı görülür: *hepis->hebisi*, *fukara->fugara*, *bakarsın->bagarsın*, *tarafı->taravi*, *sefer->sever*, *sifatı->sivati*, *tüfek->tüvek* gibi. Bunlar arasında *çiçege*, *inegim*, *sunmaga*, *dogumluga* (Muğla) gibi eski iç ses *g*'lerinin sizicilasmadan kalmış şekilleri de vardır. Buna karşılık daha ileri bir değişim basamağına çıkararak yazı diline oranla sizicilasmış örneklerde rastlanır: *bırağen* (= bırakayım), *göğdeki* (= gökteki), *senniğ oluyo* (= şenlik oluyor) gibi.

İç seste tonlulaşma durumu bağlantılı iki kelimenin ünlülerarasında da görülür: *çorab örrük* (= çorap örteriz), *harb oluyomus*, *oruc uduh* gibi.

2. Yazı dilinde, iç seste yan yana yalnız iki tonlu veya iki tonsuz ünsüzün bulunabileceği şeklindeki ünsüz benzesmesi kuralı ağızlarında geçerli değildir. Çok defa tonsuz bir ünsüzü tonlu bir ünsüz takip eder: *alışığın*, *daşçı*, *hasda*, *isde-*, *gösder-*, *gafdan*, *çifde*, *tahda* (= tahta) gibi.

3. *-k->b*; *-k>b*: Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında yaygındır. İç seste iki ünlü veya bir ünlü ile bir akıcı veya sizici ünsüz arasında gerçekleşir: *arka->arka*, *bakır->bakır*, *bakmış->bakmış*, *yoksul->yobşul*, *ak->ak*, *yok->yob* gibi.

4. *-η->γ*, *γ*: Bazı küçük ağız bölgeleri için geçerli olmakla birlikte, serpinti halinde birçok ağızda rastlanabilir: *yalnız->yalguz*, *yalgız*; *deñiz->degiz*, *göñül->gögül*, *baña->baga*, *aňla->aňna-* (= anlamak), *öñünde->oğünde* v.b.

5. *-η->y*: Özellikle Bartın ve Urfa ağızlarında yoğunlaşmış bir değişimdir: *deñiz->deyiz*, *beñilde->beyilde* (= korkudan irkilmek), *seniñ->seniy*, *aliñ->aly* (= alınız), *geldiñ->geldiy*, *gözüyüñ* (<gözün+üñ: gözünün) gibi.

6. *g>v*, *y*; *k>v*, *y*: İç ve son seslerde olmak üzere bazı Karadeniz bölgeleri ağızları ile Rumeli ağızlarında yaygındır. Yazı dilindekinden daha ileri bir değişim aşamasını gösterir: *aga->ava* (= ağa), *sag->sav* (= sağ), *agaç->avaç*, *ayeç* (= ağaç), *bagla->bavla-* (= bağlamak), *bogul->boval-* (= boğulmak), *ördek->ördey*, *eksi->eysi*, *öksür->öysür*, *tüfek->tüfey* gibi.

7. *-b->-v*, *-b->-v*, *-p->-f*: Genellikle Azeri sınırlına yakın Doğu Anadolu ağızlarında görülür: *araba->arava*, *ba-ba->bava*, *kabak->gawah* (= ön), *kabur-ga->gavurga*,

ceyb>civ (= cep); *alip>alif*, *satip>satif*, *hesap>hesaf* v.b.

8. İç seste, yukarıda sayılanlar dışında bazı değişim türleri daha vardır. Bunların en çok göze çarpanları *r*, *l*, *m*, *n* gibi akıcı ünsüzler arasındaki değişimlerdir: *ireng-per>ileşber*, *sürabi>sülähi*, *berber>belber*, *neyle->ney-ne-*, *kumandan>gumandar* gibi.

İç seste ünsüz benzesmesi (Assimilation): Bir kelime içinde veya iki ayrı kelimenin son ve ön sesleri olarak iç seste yan yana bulunan ünsüzlerden birinin ötekini kendisine benesteştirme olayıdır. Bu olay, benzesmenin yönü ve niteliği bakımından ilerleyici yarı benzeşme, gerileyici yarı benzeşme, ilerleyici tam benzeşme ve gerileyici tam benzeşme gibi türlere ayrılır:

İlerleyici benzeşme: *anla>anna-*, *nışanlı>nışanlı*, *yanlış>yanniş*, *aldat>allat-*, *benivar>benimmar*, *düğüm-len>düğümnen-*, *mumlu>mumnu*.

Gerileyici benzeşme: *barmah>bannah* (= parmak), *birlikde>billikde*, *olsun>osun*, *yüksek>yüssek*, *gitsin>gissin*, *onbeş>ombez* gibi.

Benzeşmezlik (Dissimilation): Bir kelime içinde yan yana veya araklı olarak yer alan aynı veya bogumlanma özgü birbirine yakın olan ünsüzlerden birinin başka bir ünsüze dönüşmesi olayıdır. Seyrek rastlanır: *fincan>filcan*, *kinnap>gindap*, *berber>belber*, *kumandan>gumandar*, *tekrar>teknar*

Hece yutulması (Haplologie) ve hece kaynaşması (Contraction): Yan yana bulunan eşit sesli hecelerden birinin yutulması ile, iki veya daha fazla komşu hecenin kaynaşarak birleşmesi olayları Anadolu ve Rumeli ağızlarında oldukça yaygındır: *çikarrın>çikarin*, *doğururum>doğurun* (= doğururum), *duyuñoñ ñu?>duvoñ ñu?* (= duyu-yor musun?), *patates>pates*; *evimiz>miz*, *ne şekil>nes-sal* (= nasıl?), *ne bileyim>nebim*, *varincaya kadar>var-n-cadar* gibi.

Métathèse: Kelime içindeki seslerin birbiri ile yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin karşılaşmasından doğan bogumlanma güçlüğü giderme amacına dayanan bu olayı bütün Anadolu ve Rumeli ağızlarında görmek mümkündür: *yaprak>yarpaþ*, *tibrık>tırbih*, *toprak>tırpab*, *çömek>çölmek* gibi. Bunlar yanında *ileri>ireli*, *güvercin>güvcencir*, *ödünç>öndüç* gibi uzak métathèse örnekleri de vardır.

Ünsüz türemesi: Çeşitli fonetik sebeplerle yan yana gelen ünlülerin çarpışmasını önlemek veya bazı ünsüzlerin bogumlanma hareketleri arasındaki senkronizmi sağlamak üzere, ağızlar, iç seslerde ünsüz türemelerine yer vermişlerdir: *saat>sahat*, *sual>suhal*, *bilezik>bilenzik*, *meclis>men-cilis*, *meşhur>menşur*, *belki>belkit* gibi.

İkizleşme (Gemination): Ünsüz türemesinin özel bir şekli ve iç sesteki bazı ünsüzlerin bogumlanmalarındaki tekrarlanması olayıdır. Çoklukla sizici ve hırsılık seslerde görülür. Zayıf bir sesi veya vurgusuz bir hecveyi güçlendirme ihtiyacından doğmuştur: *aşık>aşşık*, *aşağı>aşşā*, *fi-sek>fişsek*, *azık>azzıh*, *işik>işşık*, *esik>essik*, *isır->is-sır*, *yeniden>yeñidden* (= yeniden) gibi.

Ünsüz düşmesi: Anadolu ve Rumeli ağızlarının bazı bölgelerde daha sık görülmek üzere en ilerlemiş olaylarından. *r*, *l* gibi akıcı ünsüzler kolaylıkla düşebilmektedir.

Bu ünsüzlerdeki düşme Batı Anadolu ağızlarında genellikle hece ve kelime sonrasında kendini gösterir: *vardım>vâdim*, *giderken>gidéken*, *geliyor>geliyo*, *güzeli>güz di*, *yıldız>yâdız* gibi. *y*, *k* (>*g*), *ğ*, *h* ünsüzleri de kolayca kaybola-bilen seslerdir: *kahve>gâve*, *öğret->öret-*, *mahpus>mapis*, *yüksek>yüsek*, *seksen>sâsen* gibi. Kısmen yabancı kelimelerde olmak üzere *ŋ*, *n*, *f*, *t* gibi ünsüzler de düşebilir: *sonra>sôra*, *tunc>tuç*, *insan>îsan*, *gençler>gesler*, *öfke>öke*, *yufka>yuka*, *cift>çit* gibi.

Sekil bilgisi: Anadolu ve Rumeli ağızlarının morfolojisi, ses bilgisi kadar değişik özellikler taşımaz. Yazı dilinden ayrılan bazı ek ve gramer şekilleri bulumakla birlikte, birçok yönden yazı dili ile ortaklaşır. Ancak, çeşitli eklerin ses yapılarında meydana gelen değişimler, bunları yazı dilindeki karşılıklarından farklı birer görünüme sokar. Ayrıca, bazı görev farklılaşmaları da söz konusudur. Anadolu ve Rumeli ağızlarının morfolojisi bakımından üzerinde durulmaya değer başlıca özellikleri şunlardır:

İsim çekimi ekleri: Sayıları ve görevleri bakımından esas itibarıyla yazı diline paraleldir. Yalnız, ses değişme-ri veya hece kaynaşması olayları yer yer bazı çekim ekle-rini şekil bakımından görünmez hale sokmuştur: *yemê çırbabâ* (= babani yemeğe çağır); *bâ bâbâ* (= bana bak); *ba-bâ yazduruyum* (= babana yazdırıyorum); *ömrüñ* (= ömrü-nün) sonu gelmiş gibi.

İlgî eki genellikle +*η* veya -*nη*/+*nη*, +*nuη*/+*nūη* şekillerindedir: *dağ+iñ*, *yayla+nñ*, *ot+uñ* gibi.

2. şahıs iyelik eki de çok defa +*η* şeklidir. Yalnız, Bartın, Urfa v.b. bazı ağızlarında *η>y* değişmesine uğramıştır: *babañ>babay*, *seniñ>seniy* v.b.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında Eski Türkçedeki bazı ağız ayrılıklarının bugüne kadar korunagelmesi veya zama-na bağlı çeşitli fonetik-semantik değişimlerle, isim çekimi ekleri arasında şekli geçişler de olmuştur. Bu geçişlerin baş-lıcaları şunlardır:

1. *Yükleme-yönelme hali*: Yazı diline oranla yükleme hali için yönelme hali ekinin kullanılması durumudur. Batı Anadolu ağızları ile Ankara bölgesinin bazı ağızlarında karakteristikti: *derdime* (= derdimi) *eşme benim*; *nışanlaşırñ* *gizriña* (= kızını); *bir gün cocuga* (= çocuğu) *aldi* gibi.

2. *Yönelme - yükleme hali*: Yönelme ekinin yükleme eki ile karşılanmasıdır. Yine bir kısım Batı Anadolu ve bazı Doğu Karadeniz bölgesi ağızları için geçerlidir: *bizim burdu gızla on yaşıñı* (= yaşına) *girdi mi düñür geli*; *dedeñi aydörem mi?* (= dedene söyleyiverekim mi?) gibi. Rize ağızlarında bu durum *kal-*, *yan-*, *bin-* v.b. bazı fiillerin geçişli fiil işlemi görmesinden kaynaklanmış görünüyor: *ya bi bab oni* (= ona); *beni* (= bana) *ağladunuz mi?* gibi.

3. *Bulunma hali - yönelik hali*: Gök Türkçe ve Özbekçe gibi tarihi ve Türkiye dışı bazı Türk lehçelerindeki durumla paralel olarak bulunma halinin yönelik hali eki ile karşılaşmasıdır. Rize ve yöresi ağızlarında yaygındır: *yedi yaşına içen* (= yedi yaşında iken); *köyümüze* (= kö-yümüzdé) *uç ëz var*; *padişahun kızı odaya* (= odada) *otu-ruyi* gibi.

4. Rize ağızlarında yönelik hali-bulunma hali ekinin kullanılışı da göze çarpar: *ayin batmasında* (= batmasına) *varidi bir saat daa* (= daha); *dâ i bunda ne istiyisen* (= dayı buna ne (kadar ücret) istiyorsun?) gibi.

5. Ayrılma hali yerine bulunma hali ekinin kullanımı Malatya - Hekimhan, Vakfıkebir ve Kastamonu ağızlarında dikkati çeker : *ben gidem bu gara* (= karıdan, kadından), *birez epmek isdiyem; ben de seni İstanbul'da* (= İstanbul'dan) *kuğarım* gibi.

6. Tek tük bulunma hali yerine ayrılma hali ekinin kullanıldığı örneklerde rastlanır : *bu gece bir rüya gördüm uykudan* (= uykuda) gibi.

Edatlar : Anadolu ve Rumeli ağızlarında, yazı dilindeki *ile* ve eklenmiş *-le* edatları dışında bunların *ilen*, *-len*, *-inen*, *-nen*, *bile*, *birlen* gibi genişletilmiş şekilleri de yer almıştır : *zabahla*, *zabanan*, *daşman*, *gelin bile* (= ile), *co-cublari birlen* v.b.

Gibi edati yanında, daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında olmak üzere *kibi*, *kimi*, *kimin*, *gibin*, *gimi* şekilleri de kullanılır : *igne kimi* (= igne gibi), *bildiñ kimin* (= bildiğin gibi), *bülbül gibin* v.b.

-sira : İyelik eki almış yön gösterme kelimelerini zarf-laştıran **-sira** edati yazı dilindekinden daha yaygındır : *ar-hamsıra*, *ardıñsıra*, *öþüsüra* gibi.

Miktar ve sınırlama gösteren *kadar* edati *gadar*, *gadā*, *gadan*, *gadak*, *kā* şekillerine de girmiştir : *ne kadar*, *ne gadā*, *ceviz gadan*, *o zamana gadak*, *sabaya kā*; *her ne kā* (= her ne kadar) gibi. *kā* şekli Rumeli ağızları için geçerlidir. Balıkesir, Isparta v.b. ağızlarında “sınırlama” görevindeki *tek* (= ... e kadar) edatından değişme *-dak/-dek* şekli de vardır : *ağsamadak*, *ansidak* (= birdenbire) gibi.

Zamirler : Şekil bakımından önemli bir ayrılık göstermezler. Yalnız, 1. şahıs teklik zamirinin yönelme hali bazı ağızlarda değişik şekiller almıştır. Birçok Anadolu ağızlarında *bana*; Sivas, Erzurum, Kars, Trabzon, Tokat, Tunceli, Urfa gibi Doğu, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında *bene*, *beñe*, *haşa*, *bâm*, *bâ*, *bâja*, *mâa*, *baga*, *biye* gibi şekillere girmiştir.

İsim - fiiller : Eski Anadolu Türkçesinin *-ası/-esi* gelecek zaman isim-fiil eki, yazı dilinde yalnız veresiye, kör olası gibi kalıplılmış bazı ifadelerde yer aldığı halde, Anadolu ve Rumeli ağızlarında, yer yer istek görevi ile çok daha canlı bir kullanımı sahiptir : *kuru-y-ası başımız*; *gözü çikası herif*; *yıkılıp viran kal-ası* gibi. Yozgat, Konya, Sivas, Bartın gibi bazı ağızlarda ekin kullanımı çok yaygındır : *çäşıya gid-esim yok* (= ... gitmek istemiyorum); *min-esim gelmeye* (= binmek istemiyorum); *Sarıkışlaya bir saat kalası yirde* v.b. Bu ekin *+ca/+ce* eki ile genişletilmiş olanı yazı diline paraleldir : *ekmâ* (= ekmeği) *atlı gendi yayan olasica* gibi. Bu ekin *-dek* ve *-cek* sınırlama ekleri ile genişletilmiş türleri de zaman zarfı olarak kullanılır : *gelesi-yedek*, *gelesiyecek* gibi.

Zarf - fiiller : 1. *-ip/-ip* zarf-fiil ekleri bir kısım Kars uyarıları ağızında *-if/-if'e* dönüştürülmüştür : *seneyi dolduruf*; *başımı üzümü ǵırhif* *gedijkeksin* gibi.

2. Eski Anadolu Türkçesinin *-uban/-üben* zarf-fiil ekleri *-iban/-iben* şekliyle Kars ve yöresi ağızlarında devam etmektedir : *ver-iben*, *gözleyiben* v.b.

3. Doğu Anadolu ağızlarında “-inca, -iken” anamlarındaki *-anda/-ende* zarf-fiil eki yaygındır : *gel-ende* (= ge-

lince, gelirken), *dəbun-anda* (= dokununca, dokunurken), *obi-y-anda* (= okuyunca, okurken) v.b. Diğer birçok Anadolu ağızlarında bu şeklärin yerini *-ana kadar*, *-ana godā*, *-ana gadak* gibi şekiller almıştır : *hinci*, *ben gelene gadak* gibi.

4. Yapılan işin tarzını belli eden *-arak/-erek* zarf-fiil ekleri bazı ağızlarda *-arakdan/-erekden* şeklinde dir : *dutara-badan getirrik* gibi. Bu ekin, *iken* zarf-fiil ekinin yerini tutan kullanılmışları da vardır : *giderekden* (= giderken) *bir garginya uras geliller* v.b.

5. Yazı dilinin *-iken*, *-ken* zarf-fiil eki, bir kısım Anadolu ağızlarında *-iban/-iken*, *bana/-kene* şekillerine dönüşmüştür : *variþan*, *yaparıban*, *durur-bana* gibi.

6. Yazı dilinin *-inca/-ince* zarf-fiil eki birçok ağızda *-inci/-inci*, *-incak/-incek*, *-incab/-inceb* şekillerindedir : *duruncu*, *gül-üncü*, *var-incak*, *bitme-y-incek* gibi. Bartın ve yöresi ağızlarında, kuvvetlendirilmiş bir anlamla *-incasi/-incelesi* eki de kullanılır : *sabâl-en gák-incasi* (= kalkar kalkmak); *gız onu gör-üncesi* v.b. Bu ekin Konya, Ürgüp, Trabzon ve yöresi ağızlarında olduğu gibi *-z*, *-z-s* kuvvetlendirme ekleri ile genişletilmiş türleri de vardır : *bahar gel-incez*; *üne* (= önüne) *geç-incez*; *başla-y-incas*; *ikindi ol-uncas*.

7. Konya, Karaman, Nevşehir v.b. Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan *-iþin/-iþin* zarf-fiil eki, görevi bakımından *-inca/ince* ekinin paralelidir. Sivas ağızında “...-rken, ...-dikten sonra” anamları ile de kullanılmaktadır : *burdan gid-iþin*; *âmin de-y-iþin*; *oria var-iþin* gibi. Ürgüp ağızlarında bu ekin *-iþgin/-iþgin* türüne de rastlanıyor : *güz gel-iþgin* (= güz gelince) v.b.

8. Karaman ve Isparta ağızlarındaki *-maca/-mece*, Terrekeme ağızlarındaki olumsuz *-mamacı/-memecı* zarf-fiil ekleri, örneklerine eski metinlerde ve yazı dilinde rastlanmayan değişik bir türdür. “Bir zamana kadar, -maksızın” anamlarını veren veya fiilin oluş tarzını belirten birbirinden farklı görevleri vardır : *bayul-maca gülüisme* (= bayılincaya kadar gülüşmek); *buñal-maca* (= bunalarak, bunalmak suretiyle); *pătşab bil-memece* (= bilmeksiz); *yörü-mece* (= yürüye yürüye) gibi.

Çekimli fiillerde şahıs ekleri : Zamir ve iyelik eki kökenlidirler. 1. şahıs teklik eki *-n*'dır : *gelir-im*, *gelir-in*; *ge-liyo-m*, *geliyo-n*; *gelce-m*, *gelme-ce-n* gibi.

2. şahıs teklik eki *-sin/-sin*, *-siñ/-siñ* veya *-ºñ*'dir : *du-ta-sin*, *yidir-i-sin*, *alyo-ñ* v.b. Doğu Anadolu ağızlarında 2. şahıs ekinin, *sen* zamirinden kısmen eklenmiş *-sen/-san* ve iyelik eki ile karışmış *-san* şekilleri de vardır : *meñ gelir-sen mi?* *gizim ne deyir-sen?* *hara gedir-sen?* *ey gümüşdardan ük-letdire-sen?* *o nedî ki obuyur-sen* niye öz nefsiye düşman oluf-san gibi.

1. şahıs çokluk eki *-z* ve *-ºk*'dır. Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında *-k(-h)*'lı çekim yaygındır : *bilir-iz*, *bilir-ik*, *bilmez-iz*, *bilmez-ik*, *gelcez*, *gelece-þ*, *bilm̄i-k* (= bilmeyez) gibi.

2. şahıs çokluk ekleri *-siz/-siz*, *-siñiz/-siñiz* ve *-ñiz/-ñiz*'dir : *geli-siniz*, *gelir-siz*, *okuyca-siñiz*, *biliyo-ñuz*, *gelse-ñiz* gibi.

3. şahıs teklik ve çokluk ekleri yazı dili ile paraleldir. Bu ekler isim soyu kelimelerde aynı zamanda bildirme ekleri görevindedirler : *iyi-y-in*, *iyi-siñ*; *doğru yuþ* gibi.

Çekimli fiiller : Çekimli fiillerin bazı kipleri yazı dilinden farklıdır. İstek-dilek kipinin 1. şahıs çekiminde *-alm/*

-elim yanında -alum/-elüm, -aluk/-elük, -ak/-ek şekilleri de yer almıştır: al-alum, vir-elük, gid-elük, al-ak/gel-ek gibi. Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında gid-eylum, alma-yolum gibi şekiller de vardır.

Geçmiş zaman: -dt/-di, -miş/-miş geçmiş zaman ekleri yazı dili ile paraleldir. Doğu Anadolu'nun bazı ağızlarında -f zarf-fiil şekli ile birleşen -idi hikâye tarzi, bilinen ve duyuulan geçmiş zamanların yerini tutar ve tamamlanmış bir işi gösterir: *ğarı dē-y-if ki* (= dedi ki, demiş ki); *niye öz nefsiye düşman ol-uf-san* (= oldun, olmuşsun); *Lētif şah élé derde girifdar ol-uf ku* (= oldu ki); *Lētif şahin ağızı köpr-üf-dü* (= köpürmüştü); *bu ǵudur-uf-du* (= kudurmuştu) v.b.

Geniş zaman: Bu kipteki önemli değişiklik *r* düşmesinden doğan ses değişimeleridir. Olumlu çekimde *gelir-in*, *gel-iŋ* (= gelirsin); olumsuzda *gitme-ŋ*, *varma-ŋ*, *varma-k* gibi şekiller boldur. 1. şahıs teklik çekiminde bir kısım Türkmen ağızları *bilməz-in*, *bilməz-im* (= bilmem), *varmar-uz* (= varmayız), *dokumar-uz* (= dokumayız) gibi şekilleri tercih etmişlerdir. Bazı Rumeli ağızlarında da geniş zamanın eriyen -r- sesi yerine bir -y- koruyucusu girmiš gibidir: *gel-iy-im* (= gelirim), *gör-üy-sin*, *cık-ay* (= çıkar) gibi.

Şimdiki zaman: Uğradığı ses değişimeleri veya farklılıkların kullanılmış olması dolayısıyla türlülük gösterir. Nevşehir ve yöresi ağızlarında -yor eki yanında bu eke kaynaklık eden -yorur ve -yörür şekilleri de vardır: *canım sibiyyorur*; *buralarda oğuunu yörür* gibi.

Bir -r düşmesi ile -yorur>-yoru değişimine uğramış örnekler Manisa, Denizli, Aydın, Muğla gibi batı Anadolu ağızlarında boldur: *ali-yoru*, *govlē-yoru* (= kovalıyor), *ge-li-yor-uŋ* (= geliyorsun), *dökülmə-yoru* gibi.

Yazılı dilindeki -yor ekinin ünlü düzleşmesi, ünlü daralması, ses kaynaşması olayları ile -yur/-yür, -yır/-yır, -ur/-ür, -ir/-ir, -yu/-yü, -yi/-yi v.b. çok değişik şekillere girdiği de görülmektedir: *celi-yur* (= geliyor), *es-eyr* (esiyor), *anni-yu*, *yaşa -ysız* (= yaşıyorsunuz), *al-iyem*, *gör-iyrsin̩* v.b.

Denizli, Aydın ve Muğla bölgelerinde yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil şeklinde bazı şimdiki zaman kipleri de vardır. Bunlar sürekli olarak *yat-* ve *var-* yardımcı fiillerinin ses değişimlerinden de geçerek esas fiille kaynaşır çekime girmeleri ile oluşmuştur: *gelip-batrın* (= geliyorum), *gelip-patrin*, *gelip-batıṣın* (= geliyorsun), *gelip-batırı*, *gelip-patırı* (= geliyor); *gelip-batırız*, *geli-patırız* (= geliyoruz); *alıp-bān* (= alıyorum), *alıp-baŋ*, (= alıyorsun), *alıp-bā* gibi.

Gelecek zaman: -acak/-ecek ekinin çekimindeki bazı ses değişimlerinden doğan ayrılıklar göze çarpar: *gel-cem*, *gel-cen*, *gel-ecām*, *gel-eciyik* (= geleceğim), *vur-acasan* (= vuracaksın), *düş-ecəbsiz* (= düşeceksiniz), *gel-icisəz* (= geleceksiniz) gibi. (Z. Korkmaz)

TÜRKİYE ÜNİVERSİTELERİ: bk. ÜNİVERSİTE.

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI: bk. VAKIFLAR BANKASI.

TÜRKİYE YEŞİLAY CEMİYETİ: bk. YEŞİLAY.

TÜRKİYE ZİRAİ DONATIM KURUMU: bk. ZİRAİ DONATIM KURUMU.

TÜRKİYE'DE HALK EĞİTİMİ: bk. HALK EĞİTİMİ.

TÜRKLÜK, milliyetçi kültür dergisi. İstanbul'da nisan 1939 - Kasım 1940 tarihleri arasında 15 sayısı yayımlanmış olan derginin sahibi ve müdürü Hüseyin Sadettin Arel, başyazarı İsmail Hami Danişmend'dir. Derginin ilk sayısında yer alan "Mesleğimiz" başlıklı yazda T.'ün çıkış amacı şöyle belirlenmiştir: "Fakat Türkiye Türküsü bir millet değil, bir milliyettir: "Türklük", milli bir kültür mecması sıfatıyla milliyetin işte bu ilmî manasını esas ittihaz etmiştir; her halde ırk, dil, kültür vesaire gibi muhtelif izahlara taraftar olanlar bütün bu esasları ilmin tayin ettiği toplu manada birleşmiş bulacaklardır: "Türklük" milliyetçi olduğundan dolayı ırkçı, dilci, Kültürcü ve vatancıdır."

Derginin sürekli yazarları arasında Hüseyin Sadettin Arel, Ahmed Caferoğlu, İsmail Hami Danişmend, Nazan Danişmend, Hüseyin Namık Orkun, Refik Ahmet Sevengil, M. Şakir Ülkütaşır imzaları vardır. Ayrıca İsmail Habip Sevük, Şükufe Nihal, Mahmut Ragıp Kösemihal, Ahmet Ağaoğlu, Peyami Safa, Osman Turan, Ali Ulvi Elöve, Abdülkadir Karahan, Osman Nuri Sümer, Nureddin Ardış, Atif Bayındır, Selim Nüzhet Gerçek, Giyas Sağer, Cahide Başol, Nazım Yücelt, Rıza Ruşen Yücer, Naci Kum, Cevat Hakkı Tarım, Muçoğlu, Ali Kâmi, Reşit Saffet Atabinen'in yazıları, Zeki Ömer Defne'nin şiir, A. Zajaczkowski ve Jean Deny gibi Türkologların makaleleri vardır.

TÜRKMENCE, Türkmenlerin konuştuğu dile verilen ad. Türk dilinin Oğuz (güneybatı) koluna bağlı bir dialekt olan T., Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde kullanılır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan cumhuriyetlerinde, Karakalpakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde ve Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Stavropol ülkesinde yaşayan Türkmenler (Trühmenler) de T. konuşurlar.

T. ile ilgili eski verilere Arap yazısıyla yazılmış Kıpçak gramer ve sözlüklerinde rastlanır. Örnek olarak M. Th. Houtsma'nın yayınladığı Türkçe - Arapça sözlükte (*Ein türkisch-arabisches Glossar*. Leiden 1894) birtakım T. verileri geçer. Bundan başka Cemaleddin Ebû Muhammed et-Türkî'nin *Bülgatü'l-müstak* adlı eserinde de T. veriler testpit edilmiştir. Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* (XVII. yüzyıl) adlı eserinde geçen üç şiir de T.'dır.

XVIII. yüzyıldan başlayarak Türkmen edebiyatından da söz edilebilir. T.'nin edebî dil olarak gelişmesinde ve yaygınlaşmasında Mahdum Küli (1730 - 1780) özel bir rol oynamıştır. Ancak, edebî T.'nin gelişmesi ağızları ortadan kaldırılmıştır. Türkmenistan topraklarında bugün yedi ağız konuşulmaktadır. Bu ana ağızlar eski Türkmen boyalarının adlarıyla anılmaktadır:

1. Yomut ağızı (Türkmenistan'ın batı bölümünde ve Hive çevresinde);

2. Teke ağızı (Orta Türkmenistan'da, Kızılderili'tan Beyramalı'ye kadar uzanan yerlerde);

3. Göklen (Göklen) ağızı (Türkmenistan'ın güney bölümünde, Karakalinsk ilinde);